

OOSTVLAAMSE ZANTEN

**algemeen tweemaandelijks tijdschrift
voor volkskunde**

LVI-1981-1

Lidmaatschap Bond der Oostvlaamse Volkskundigen: jaarlijkse bijdrage : 350 F; gezinslid 120 F (zonder tijdschrift); gepensioneerde : 300 F; beschermend lid : 600 F; steunend lid : 1 200 F (B.T.W. steeds inbegrepen)

Abonnementen op Oostvlaamse Zanten voor niet-leden (bibliotheken, instellingen, boekhandel, verenigingen, enz.) : 400 F; steunend lid : 1 200 F (B.T.W. inbegrepen); buitenland 500 F per jaargang.

Postrekening nr. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Gent.

UITGAVEN VAN DE BOND

Verkrijgbaar op het sekretariaat, Oscar de Gruyterstraat 42, B 9000 Gent en op de bibliotheek : Kraanlei 63, B 9000 Gent.

1. **Oostvlaamse Zanten**, nog voorradig zolang de voorraad strekt : 19^e jg., 21^e tot en met 31^e jg., 33^e tot en met 60^e jg., tegen 350 F per jaargang. Losse nummers ook van de jgg. 1-19 zijn nog beschikbaar tegen 75 F per nummer. **Jaarboek 1945 (jg. 20) van de Bond der Oostvlaamse Folkloristen** : 160 F (leden 125 F). Inhoudstafel op Oostvlaamse Zanten Jg. I (Jg. XXV), door F. VAN ES : 55 F (leden 42 F). **Idem II (Jg. XXVI-Jg. XXXV)**, door F. VAN ES : 45 F (leden 35 F).
2. **Geïllustreerd Feestnummer** (lustrumnr.). Prijs : 30 F (leden 23 F) + 12 F porti.
3. **Survivances du Passé**, door A. MARINUS (8 p.). Prijs 15 F (leden 10 F) + 9 F porti.
4. **Zur Entwicklungsgeschichte des Bauernhauses mit durchgezapften Ankerbalken**, door J. SCHEPERS (10 p.). Prijs 15 F (leden 10 F) + 9 F porti.
5. **Osschaart** door F. VAN ES (overdruk 1945), 28 blz. Prijs 40 F (leden 25 F) + 9 F porti.
6. **2^e Lustrumnummer 1930-1935**. Prijs 50 F (leden 40 F) + 11 F porti.
7. **Dit is die Excellente Kronyke van de Brahmisten**, (over het teerlingspel) door Emile ANDELHOF. Prijs 60 F (leden 50 F) + 12 F porti.
8. **Het ontstaan van de Julius-Caesarfeesten te Velzeke-Ruddershove**, door J. en M. JANSSENS-BUYSE. 1940, 10 p., 1 lied. Prijs 15 F (leden 10 F) + 9 F porti.
9. **Curieus en Vermakelijk Namenboek**, door Em. ANDELHOF, nog alleen in Jaarboek 1945. Prijs 160 F (leden 125 F) + 12 F porti.
10. **Folklore en Onderwijs**, door L. HOSTE. Prijs 25 F (leden 20 F) + 9 F porti.
11. **August Hendrickx, Vlaams Toneelschrijver herdacht met Bloemlezing uit zijn werken**, door Fr. DE COSTER. Prijs 40 F (leden 25 F) + 9 F porti.
12. **Pastoor Constant Duvillers, Folklorist en folkloristische Figuur**, door F. VAN ES. Prijs 40 F (leden 25 F) + 9 F porti.
13. **De uitkomsten van het Sagenonderzoek**, door † Prof. Dr. P. DE KEYSER (1935 : 10 p.). Prijs 20 F (leden 16 F) + 9 F porti.
14. **Sagen uit Noord-Oost-Vlaanderen**, door G. DE MEYER. Prijs 40 F (leden 25 F) + 12 F porti.
15. **Een Teerlingspel in Gent**, door Lod. LIEVEVROUW-COOPMAN. Prijs 30 F (leden 25 F) + 9 F porti.
16. **Ikografische studie van 19^e-eeuwse litografische adres- en reclamekaarten in verband met metaalwaren**, door Margriet BAERT (33 blz. + 13 ill.). Prijs 75 F (leden 60 F) + 12 F porti.
17. **Bier in de Nederlandse Folklore**, door D.J. Van der Ven, nog alleen in 2^e Lustrumnummer. Prijs 50 F (leden 40 F) + 12 F porti.
18. **Kantwerksterclub St.-Katelijne - Kursus Stropkant**, 1^e Leerjaar 200 F + 18 F porti.
19. **«Een salighe Leering»**, door † Prof. Dr. Jan GESSLER (9 p.). Prijs 15 F (leden 10 F) + 9 F porti.
20. **Veer en Veerdienst in Oost-Vlaanderen**, door R. RUYS. Prijs 450 F (ledenprijs 400 F) + 25 F porti.
21. **Bargoens te Sint-Niklaas**, door M. DEWULF, 1980 (128 blz. + ill.). Prijs 335 F (leden 285 F) + 18 F porti. (Te verkrijgen na 31 maart 1981).
22. **Ndl. Volksk. Bibliografie. Deel VII Oostvlaamse Zanten (1926-1960)**, door R. VAN DER LINDEN (Antwerpen 1968; XXX, 341 p.). Prijs 300 F (leden 240 F) + 25 F porti.
23. **Lichte vrouwen te Gent in de 19^e eeuw en hun publiciteit**, door M. VAN WESEMAEL (nr. XXXVI v. Uitg. Kon. Bond...) 1977, 66 blz., ill.. Prijs 140 F (leden 95 F) + 18 F porti.
24. **Het Sterrelid in het Gebied van Dender en Schelde**, door J. DE VUYST. 1968, 175 blz., 189 liederen en 50 mel., (mit einer deutschen Zusammenfassung). Prijs 250 F (leden 180 F) + 25 F porti.
25. **Ernest Van den Driessche. Schilder van ons Volksleven**, door R. VAN DER LINDEN, 1968, 32 blz. (op kunstdrukpapier), avec un résumé en français. 2e druk. Prijs 75 F (leden 55 F) + 12 F porti.

OOSTVLAAMSE ZANTEN

TWEEMAANDELIJKS ALGEMEEN TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSKUNDE

ORGAAN VAN DE KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN

van de dienst voor volkskundige enquêtes in Vlaanderen

en van het internationaal studiekomitee voor ommegangsreuzen

Redactie : Lic. Renaat van der Linden, Godveerdegemstraat 15, B 9620 Zottegem

Redactieleden : Maurits Broeckhove, Lic. Marcel Daem,

Dr. René Haeseryn, A. Gaston Homblé.

Ruil en Recensiedienst : Dr. R. Haeseryn, Bibliotheek, Kraanlei 63, B 9000 Gent.

Alle stortingen op postrek. nr. 000-0096946-43, Bond Oostvlaamse Volkskundigen, Gent

Prijs : 75 F

INHOUD

- Danny LAMARCQ. — Armoede en armenzorg in het Land van Aalst (dekenijen Aalst, Geraardsbergen, Oordegem en Ronse) in 1795 3
- Renaat VAN DER LINDEN. — Verkenning inzake Kaalhoofdigheid en Haarkracht (vervolg) 27

BOEKBESPREKING

- Romano TONDAT. — Bouwkundig Erfgoed te Waarschoot. Voorwoord van A. de Prest. 2
- R. van der Linden

Oostvlaamse Zanten wordt uitgegeven met de steun van v.z.w.
Noordstarfonds, Gent, het Stadsbestuur van Gent en het
Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen

Boekbespreking

Romano TONDAT. *Bouwkundig erfgoed te Waarschoot*. Waarschoot, Gemeentebestuur, 1978, 399, 426 ill., tekeningen, plans, tabellen. Prijs : 650 F.

Een titel van een boek kan misleiden. Ons bestuurslid biedt een *Historisch Overzicht*, p. 9 tot 98, als aanloop en inleiding tot *Overzicht van het Bouwkundig Erfgoed*, 99 tot 395. Hij is historicus en architect, heem- en volkskundige. Zoals in elke gemeente van belang komen er andere gemeenten en steden om de hoek zien, andere waarden en lokaliteiten waren er bij betrokken. In de beroerde godsdiensttwisten van de zestiende eeuw waren er zelfs geuzen uit het Oudenaardse tot daar doorgedrongen. Bouwkundig Erfgoed verstrekt een ander beeld. Waar geschiedenis feiten en personen en toestanden belicht, bestrijkt de hoofdtoon de gebouwen klein en groot, vroeger en nu, binnen en buiten. Met het nauwkeurig plan van de gemeente vooraan kunnen we de groei en bloei, de ontredde ring en het verdwijnen van gebouwen nauwgezet voorstellen.

Wens je het gebouw afzonderlijk, dan steek je van wal met het oudste bakhuis. Verlang je de oprit van een hoeve of gebouw, dan ontdek je een oude lindeboom en ijzeren hekken, bevestigd aan bakstenen kolommen of gietijzeren pilaren (fabrieksafsluitingen). Voor- en zijgevels pronken met eigen tekens : ijzeren trekankers, blokramen, vakwerk, een houten anker, geprofileerde leigtevlakken met sierlijke konzolen om de dakgoot te schragen, rolluikkasten met allerlei versieringen; de binnenzichten verstrekken allerlei elementen : vergrende-

len van de ingangdeur met houten balk; een uitgezaagd stuk van een trekbalk herinnert aan het plaatsen van een weefgetouw; moer- en trekbalken zijn met wisselende motieven opgesmukt, een St.-Andreaskruis, een tandlijst, een hart, een bloem, een zonerad.

Het erfgoed is op een originele wijze aangeboden. Op blz. 237 krijg je de tekening van een molen, maar Zr. Clemence Marguerite besteedt twee bladzijden lang een relaas over het orkaan op dertig januari 1907, en over de angst van de familieleden die in de naburige woning vertoefden en niet wisten of vader in en met de molen omkwam. Romano Tondat kreeg in '74 de opdracht het erfgoed van Waarschoot te inventariseren. Op het einde van '75 toonde een expositie zijn verbazend inventariswerk. In dit werk staan de bewoners opgetekend, per straat en nummer, met hun naam bij het huis. Betreft het geen heem- en volkskundige prestatie van het zuiverste alloo, elkeen gesnoerd aan ouders en voorouders in winst en woonst? Naast het geschied- en bouwkundig aspect treedt het kerkelijk erfgoed aan : een fotografische inventaris.

De bewoners van Waarschoot beschikken over een ware goudader, dank zij het gemeentebestuur en Romano Tondat die de opdracht in een rekordtempo volwaardig heeft geboekstaafd.

Renaat van der Linden

Armoede en armenzorg in het Land van Aalst in 1795.

Inleiding

Waar de studie van de armoede in de pre-industriële stedelijke maatschappij reeds een relatief grote aandacht kreeg, blijft het platteland nog een braakliggend terrein (1).

Een van de meest voor de hand liggende redenen dient gezocht bij de aard van het bronnenmateriaal.

De stedelijke archieven bevatten een waaier aan informatie met betrekking tot de armen- en ziekenzorg. Meerdere instellingen namen de liefdadigheidsverlening waar, o.a. Bergen van Barmhartigheid, Tafels van de H. Geest, hospitalen, wees- en ouderlinghuizen.

Voor het platteland beschikken we daarentegen slechts over de Tafels van de H. Geest. Deze erg versnipperde, meestal fragmentair bewaarde armenlijsten, bieden te weinig houvast voor een gefundeerd onderzoek. Een alternatief, bestaande uit een geïndividualiseerd diepteonderzoek per parochie, is dermate tijdrovend, dat het enkel mogelijk is voor kleinere lokaliteiten (2).

Slechts sporadisch is er voor het platteland materiaal voorhanden dat toelaat om een grotere regio in beschouwing te nemen.

Onderhavige bijdrage is gebaseerd op een dergelijke bron. Op basis van een enquête doorgevoerd in het Land van Aalst streven we ernaar voor het Jaar III (d.i. 1795) de omvang van de armoede te omschrijven. Tevens besteden we aandacht aan de aard en de omvang van de armensteun, m.a.w. trachten we de financiële armslag van de Tafels van de H. Geest te bepalen. Tot slot komt nog de visie van de tijdgenoten t.o.v. de (toenevende) armoede op de voorgrond.

1. Aard van de enquête.

Op last van de **municipaliteit der commune ende Lande van Aelst** dienden de respectievelijke parochies van het Land van Aalst op voorgedrukte formulieren een verslag te leveren over de toestand van hun H. Geest-Tafel.(3)

(1) cfr. P. BONENFANT, *Le paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime*, Brussel, 1934.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 1975, Temanummer over armoede in de Nederlanden.

(2) D. LAMARCQ, *Een geïntegreerd sociaal-economisch diepteonderzoek van het platteland in Z.-Vlaanderen: De parochie Velzeke in de XVIIe-XVIIIe eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1980.

(3) Rijksarchief Gent. *Land van Aalst* nr. 401.

Deze «Tabelle betreffende tot het waer bevind van den number der arme ende des zelfs middelen van subsistentie bij de respective municipaliteyten van den Lande van Aelst» bevat zeven rubrieken :

1. naemen der armeesters
2. number van arme, genietende van den armendisich ofte tafel
3. number der behoefteige meriterende secreten onderstand
4. gemeeytens en fondatiën; opgerecht tot onderstand van de arme en behoefteige. Geestelijke of weireldlijke oprechtingen
5. goederen, cometerende aen den armendisich ofte tafel der arme
6. inkomen van goederen van den aermen par jaer
7. andere casuele middelen ende almoessen tot onderstand van den armen.

De nummers 2 en 3 verstrekken het aantal armen. De nummers 4-7 handelen over de inkomsten van de armendis. De nrs. 4 en 5 leveren de aard van de inkomsten, terwijl het jaarlijks bedrag dat hieruit voortspuit, vermeld wordt in rubriek nr. 6.

In de laatste rubriek vinden we de inkomsten met een onregelmatig karakter terug. Dit bedrag is onkontroleerbaar voor de centrale overheid, zodat de armenmeesters hier erg spaarzaam omspringen met het opgeven van bedragen. Alleen de jaarlijkse, zeer geringe, geldelijke bijdragen die voortspruiten uit omhalingen in de kerk, nl. het *schaelgeld*, worden vermeld. Voor de rest vinden we alleen terug dat er aalmoezen gegeven werden *in secrete of bedecktelyk* door de goede lieden, terwijl ze geen bedrag stipuleren.

Naast deze gegevens vinden we af en toe een omstandig verslag van de armenmeester, waarin deze nadere inlichtingen verschaft over de werking van de armendis, de aard van de steunverlening, de reden van de toenemende armoede, e.d.

De enquête die in principe het gehele Land van Aalst moet omhelzen, is niet integraal bewaard, althans niet in het Rijksarchief te Gent. In de betreffende bundel komen vrij vele hiaten voor.

Op het vlak van de bewaring van de gedrukte formulieren komen we voor de verschillende dekenijen van het Land van Aalst tot de volgende verhoudingen :

dekenij Aalst	14 parochies op	20	, of 70,00 %
Oordegem	41	50	82,00 %
Geraardsb.	27	41	65,85 %
Ronse	23	39	59,00 %
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
Land van Aalst	105	150	70,00 %

Bijna drie kwart van de parochies van het Land van Aalst zijn dus in de enquête opgenomen, samen om en rond de 126.000 inwoners.

2. Omvang van de armoede.

De rubrieken twee en drie van de «Tabel» laten ons toe een benadering te maken van de behoeftigheidsgraad van de gegeven bevolking. Het is evident dat een opsomming van het absolute aantal armen zinledig is, gezien deze geen vergelijkingen mogelijk maakt. Om een betekenisvolle waarde te bekomen moeten we het aantal armen meten ten opzichte van de totale bevolking. Daar we geen weet hebben van het bevolkingscijfer van de betrokken parochies voor het jaar III (1795), moeten we naar gegevens van recentere datum teruggrijpen.

Ideaal ware het de algemene bevolkingstelling van het jaar IV (1796) als referentiekader te gebruiken, doch gepubliceerde gegevens ontbreken tot op heden. Daarom doen we beroep op cijfermateriaal van G.C. Faipoult (4).

Deze gegevens slaan op het jaar VIII. Het is duidelijk dat het bevolkingscijfer van het jaar VIII niet hetzelfde is als dat van het jaar III, maar bij gebrek aan alternatieven is dit de enige, doenbare oplossing (5).

Rekening houdende met de bevolkingsevolutie op het einde van de XVIIIe eeuw zal een dergelijke benaderingswijze als gevolg hebben dat de door ons bekomen waarden met betrekking tot het percentage armen aan een lichte onderschatting onderhevig zijn.

Voor het bepalen van de behoeftigheidsgraad in het Land van Aalst, berekenen we drie waarden :

- 1) *het percentage armen «genietende van den armen-disch»*
- 2) *het percentage armen «meriterende secreten onderstand»*
- 3) *het percentage armen (1 + 2)*

De resultaten van deze bewerkingen zijn weergegeven in de volgende tabel :

A = «number van arme genietende van den armendisch»

B = «number van behoeftige meriterende secreten onderstand»

C = bevolkingscijfer op basis van G.C. Faipoult

D = A/C (%)

E = B/C (%)

F = A + B

$$\frac{\quad}{C} \quad (\%)$$

(4) G.C. FAIPOULT, *Mémoire du département de l'Escaut*, Oostvlaams verbond van de Kringen voor Geschiedenis, Gent, 1960.

(5) We hadden ook kunnen uitgaan van de door J. De Brouwer gepubliceerde communicantencijfers. De omrekening van deze cijfers tot bevolkingscijfers, gaat evenwel met een foutenmarge gepaard. Deze foutenmarge zal o.i. weinig minder zijn dan de afwijking welke we bekomen door ons te baseren op de gegevens van G.C. Faipoult.

Tabel 2 : Armoede in het land van Aalst (1795)

parochie	A	B	C	D	E	F	G	H	I
Aaigem	200	100	1408	14,20	7,10	21,31	209	20,9	13,
Aalst	1554	250	10927	14,22	2,29	16,51	7500	96,5	83,
Aspelare	183	55	785	23,31	7,01	30,32	1354	148,0	113,
Baaigem	120	40	506	23,71	7,91	31,62	209	34,8	26,
Balegem	200	400	2249	8,89	17,79	28,90	637	63,7	21,
Bambrugge	95	200	522	18,20	38,31	56,51	293	61,7	19,
Bavegem	69	55	660	10,45	8,33	18,79	215	62,3	34,
Beerlegem	20	45	291	6,87	15,46	22,34	67	67,0	20,
Burst	60	150	504	11,90	29,76	41,67	230	76,7	21,
Deftinge	355	77	1410	25,18	5,46	30,64	956	53,9	44,
Denderhoutem	425	100	2632	16,15	3,80	19,95	1044	49,1	39,
Denderleuw	142	109	1400	10,14	7,89	17,93	321	45,2	25,
Denderwindeke	378	204	2217	17,05	9,20	26,25	721	38,1	24,
Dikkele	50	2	252	19,84	0,79	20,63	31	12,40	11,
Dikkelvenne	168	160	1348	12,46	11,87	24,33	383	45,6	23,
Elst	145	37	1025	14,15	3,66	17,81	193	26,6	21,
Erembodegem	234	150	2320	10,09	6,47	16,56	895	76,5	46,
Erondegem	61	38	837	7,29	4,54	11,83	524	171,8	105,
Erpe	145	516	1638	8,85	31,50	40,35	616	85,0	18,
Erwetegem	101	20	1605	6,29	1,25	7,34	335	66,3	55,
Etikhove	162	254	1999	8,10	12,71	20,91	606	74,8	29,
Gavere	33	49	980	3,37	5,00	8,37	104	63,0	25,
Geeraardsbergen	1000	3000	5948	16,81	50,43	67,25	6500	130,0	32,
Gentbrugge	60	100	840	7,14	11,90	19,04	30	10,0	3,8
Gontrode	32	15	379	8,44	3,96	12,40	120	75,0	51,
Grimminge	19	10	313	6,07	3,19	9,26	120	126,3	82,
Gijzenzele	36	12	433	8,31	2,77	11,09	133	73,9	55,
Heldergem	90	20	457	19,69	4,38	24,07	189	42,0	31,
Hemelveerdegem	48	28	372	12,90	7,53	20,43	82	34,2	21,
Herzele	169	121	1295	13,05	9,34	21,39	478	56,6	33,
Hillegem	27	53	804	3,36	6,59	9,95	142	105,2	35,
Hofstade	132	45	1397	9,45	3,22	12,67	618	93,6	69,
Hundelgem	45	9	393	11,45	2,29	13,74	30	13,3	11,
Iddergem	23	20	693	3,32	2,89	6,21	95	82,6	44,
Impe	70	15	601	11,65	2,50	14,14	348	99,4	81,
Kerksken	50	60	890	5,62	6,74	12,36	162	64,8	29,
Lanskauter	42	25	346	12,14	7,23	19,36	42	20,0	12,
Lede	205	297	3120	6,57	9,52	16,09	552	53,8	22,
Lembergen	45	10	398	11,31	2,51	13,82	35	15,5	12,
Letterhoutem	76	74	722	10,53	10,25	20,78	152	40,0	20,
Leupegem	38	35	663	5,73	5,28	11,01	7	3,7	1,9
Liefferingen	40	0	133	30,08	0,00	30,08	73	36,5	36,
Kerkhem	37	23	177	20,90	12,99	33,89	219	118,4	73,
Maarka	170	112	1338	12,71	8,37	21,08	484	56,9	34,
Massemen & Westrem	80	41	1437	5,57	2,85	8,42	46	11,5	7,6
Mater	316	398	2904	10,88	13,71	24,59	530	33,5	14,
Meilegem	4	40	279	1,43	14,34	15,77	127	635,0	57,
Melle	260	312	1435	18,12	21,74	39,86	157	12,1	5,5
Melsen	14	35	434	3,23	8,06	11,29	50	71,4	20,

parochie	A	B	C	D	E	F	G	H	I
Mere	144	416	1874	7,68	22,20	29,88	406	56,4	14,5
Merselbeke	30	200	2196	1,37	9,11	10,48	120	80,0	10,4
Michelbeke	124	101	796	15,58	12,69	28,27	203	32,7	18,0
Moerbeke	158	nv	857	18,44	nv	---	475	60,1	---
Moortzele	39	83	602	6,48	13,78	20,27	32	16,4	5,2
Munkzwalm	129	66	539	23,93	12,24	36,17	151	23,4	15,5
Munte	30	16	632	4,75	2,53	7,28	20	13,3	8,7
Nederbrakel	320	147	3145	10,17	4,67	14,85	354	22,1	15,2
Nederboelare & onkerzele	130	55	1036	12,55	5,31	17,86	112	17,2	12,1
Nederhasselt	31	50	754	4,11	6,63	10,74	115	74,2	28,4
Nederzwalm	20	20	272	7,35	7,35	14,70	66	66,0	33,0
Nieuwenhove	56	30	379	14,78	7,92	22,70	990	353,6	230,3
Nieuwerkerken	150	182	1710	8,77	10,64	19,41	887	118,3	53,4
Oombergen	73	60	501	14,57	11,98	26,55	106	29,0	15,9
Oordegem	157	67	1416	11,09	4,73	15,82	440	56,0	32,3
Oosterzele	256	157	2740	9,34	5,73	15,07	214	16,7	10,4
Opbrakel	333	88	2096	15,89	4,20	20,09	219	13,1	10,4
Ottergem	36	18	370	9,73	4,86	14,59	69	38,3	25,5
Outer	150	65	778	19,28	8,35	27,63	618	82,4	57,5
Overboelare & Goefferdinge	417	135	1539	27,10	8,77	35,87	403	19,3	14,6
Parike	120	146	796	15,08	18,34	33,42	571	95,2	42,9
Paulatem	26	4	301	8,64	1,33	9,97	24	18,5	16,0
Quaremont	300	40	1395	21,51	2,87	24,38	142	9,5	8,3
Ressegem	140	48	647	21,64	7,42	29,06	236	33,7	25,1
Borsbeke	78	132	625	12,48	21,12	33,60	600	153,8	57,1
Roosenake	102	36	842	12,11	4,28	16,39	107	21,0	15,5
Ruien	300	35	1494	20,08	2,34	22,42	307	20,5	18,3
Scheldewindeke	160	250	1686	8,90	14,83	23,72	180	36,0	10,3
Schorisse	346	404	2556	13,54	15,81	29,35	1085	62,7	28,9
Semmersake	82	10	980	8,37	1,02	9,39	260	63,4	56,5
Serskamp	29	25	715	4,06	3,50	7,56	110	75,9	40,7
Smeerebbe	52	6	203	25,62	2,96	28,58	126	48,5	43,4
Smetlede	35	66	713	4,91	9,26	14,17	243	138,8	48,1
St. Antelinks	165	145	755	21,85	19,21	41,06	152	18,4	9,8
St. Denijs Boekel	11	15	712	1,54	2,10	3,64	95	172,7	73,1
St Goriks Oudenh.	95	24	921	10,31	2,61	12,92	18	3,8	3,0
St. Lievens Houtem	368	72	1181	31,16	6,10	37,26	316	17,2	14,4
St. Lievens Esse	122	100	1817	6,71	5,50	12,21	270	44,3	24,3
St Maria Oudenh.	220	68	1870	11,76	3,63	15,40	435	39,5	30,2
St Maria Latem	34	8	447	7,61	1,79	9,40	72	42,3	34,3
St Martens Lierde	100	40	1015	9,85	3,94	13,79	148	29,6	21,1
Vlekkem	33	6	284	11,62	2,11	13,73	65	39,4	33,3
Vlierzele	87	70	1301	6,69	5,38	12,07	216	49,6	27,5
Vloesegem	85	19	212	40,09	8,96	49,05	200	47,0	38,5
Volkegem	42	56	608	6,91	9,21	16,12	47	22,4	9,6
Voorde	100	60	662	15,11	9,06	21,17	617	123,4	77,1
Vurste	98	81	762	12,86	10,63	23,49	158	32,2	17,6
Waarbeke	35	22	210	16,67	10,48	27,15	157	89,7	55,1
Welle	300	200	888	33,78	22,52	56,30	141	9,4	5,6
Wiase	60	71	1202	4,99	5,91	10,90	348	116,0	53,1
Wichelen	147	317	3081	4,77	10,29	15,06	1026	139,6	44,2
Woubrechtgem	115	50	537	21,42	9,31	30,73	264	45,9	32,0
Wijlegem	24	0	79	30,38	0,00	30,38	nihil	-	-
Zarlardinge	211	92	1367	15,44	6,73	22,17	222	21,0	14,6
Zegelsem	126	170	1604	7,86	10,60	18,46	593	94,1	40,1
Zonnegem	28	24	209	13,40	11,48	24,88	55	39,3	21,1
Zottegem	80	100	1508	5,31	6,63	11,94	1062	265,5	118,0
Zulzeke	40	27	800	5,00	3,44	8,44	429	214,5	128,0

We stellen vast dat het percentage armen, zowel van de eerste als van de tweede groep merkkelijk verschilt van parochie tot parochie. Bij vergelijking van het percentage «alle armen» (rubriek F) komen we tot de volgende verhoudingen :

Tabel 3 : proportionele spreiding van de parochies volgens het % armen

0-4 %	1 parochie =	0,9 %	40-44	3	2,8
5-9	13	11,9	45-49	1	0,9
10-14	23	21,1	50-54	0	—
15-19	20	18,3	55-59	2	1,8
20-24	21	19,3	60-64	0	—
25-29	10	9,2	65-69	1	0,9
30-34	9	8,2	—	—	—
35-39	5	4,6	0-69	109	100 %

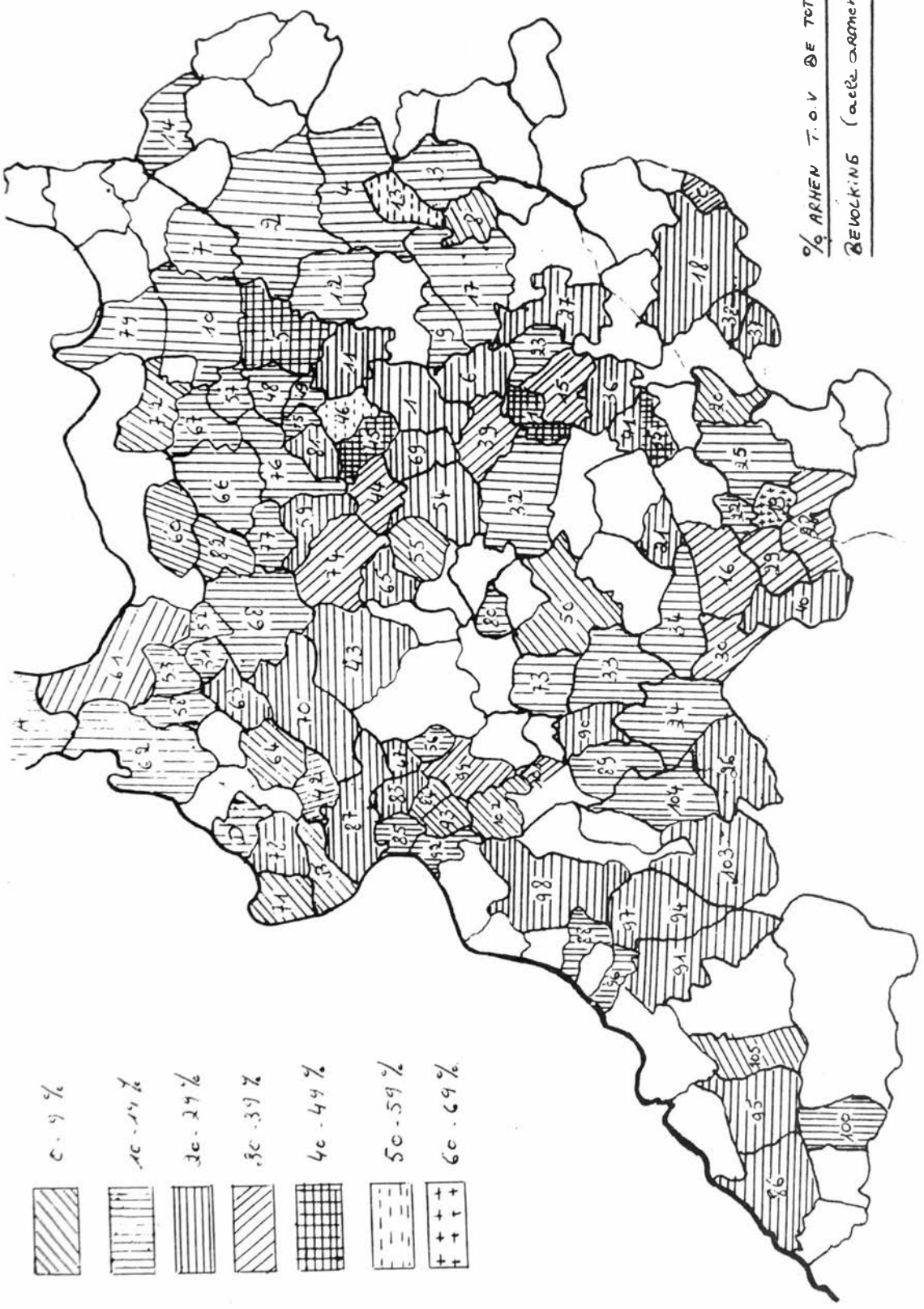
Het zwaartepunt situeert zich hier binnen de groepen 10-14 tot 20-24. De resultaten van de bovenstaande tabel, hebben we in kaart gebracht. Hierbij onderscheiden we 7 groepen, nl. 0 - 9 %, 10 - 19 %, 20 - 29 %, ..., tot 60 - 69 %.

Dekenij Aalst

1. Aaigem	26. Opbrakel	53. Gontrode
3. Denderleeuw	27. Outer	54. Herzele
4. Erembodegem	28. Overboelare	55. Hillegem
5. Erpe	29. Goefferinge	56. Hundelgem
6. Heldergem	30. Parike	57. Impe
7. Hofstade	31. St.-Antelinks	58. Lemberge
8. Iddergem	32. St.-Lievens Esse	59. Letterhoutem
9. Kerksken	33. St.-Maria-Oudenhove	60. Massemen
10. Lede	34. St.-Martens-Lierde	61. Melle
11. Mere	35. Vloesegem	62. Merelbeke
12. Nieuwerkerken	36. Voorde	63. Moortsele
13. Welle	37. Waarbeke	64. Munte
14. Wieze	38. Nieuwenhove	65. Oombergen

Dekenij Geeraardsbergen

15. Aspelare	41. Smeerebbe	68. Oosterzele
16. Deftinge	42. Baaigem	69. Ressegem
17. Denderhoutem	43. Balegem	70. Scheldewindeke
18. Denderwindeke	44. Borsbeke	72. Serskamp
19. Geeraardsbergen	45. Burst	73. St.-Goriks-Oudenhove
20. Grimminge	46. Bambrugge	74. St.-Lievens-Houtem
21. Hemelveerdegem	47. Dikkele	75. Vlekkem
22. Nederboelare	48. Erondegem	76. Vlierzele
23. Nederhasselt	49. Ottérgem	77. Bavegem
24. Nederbrakel	50. Erwetegem	78. Vurste
25. Onkerzele	51. Lanskouter	79. Wichelen
	52. Gijzenzele	80. Zottegem

% ARNEM T.O.V. DE TOTALE
BEVOLKING (acél oarmen)

- 0-9 %
- 10-19 %
- 20-29 %
- 30-39 %
- 40-49 %
- 50-59 %
- 60-69 %

*On Hunger is Le pot manne est la pourre Comme
Povre, à grande cuisine unq, tant que se rehar* *Dier missheren de pot roort is een arm die herte
des Loep ick nae de uere Carcken met gerrin hie*

**Pieter Bruegel de Oude : «De inagere Keuken»
(brijngravure, 1563, Prentenkabinet K.B. Brussel)**

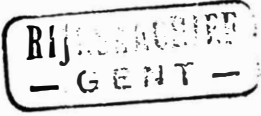
81. Zonnegem	90. Michelbeke	101. Wijlegem
82. Westrem	91. Etikhove	102. St.-Denijs-Boekel
Dekenij Ronse	92. Nederzwalm	103. Schorisse
83. Beerlegem	93. St.-Maria-Latem	104. Zegelsem
84. Paulatein	94. Kerkem	105. Zulzeke
85. Meilegem	95. Kwaremont	Buiten het Land van Aalst
86. Ruien	96. Leupegem	A. Gentbrugge
87. Dikkelvenne	97. Maarke	B. Gavere
88. Volkegem	98. Mater	C. Liefveringen
89. Elst	99. Munkzwalm	D. Melsen
	100. Rozenaken	

Met het percentage armen per parochie als basis, kunnen we ook de gemiddelde waarde voor het Land van Aalst berekenen. Hierbij maken we een onderverdeling volgens de dekenijen (6).
We komen tot de volgende verhoudingen :

(6) J. DE BROUWER, *Demografische evolutie van het Land van Aalst 1570-1800*, Brussel, Pro Civitate, Historische uitgaven, reeks in-8°, nr. 18, 1968, pp. 155-195.

TABELLE betrekkelijk tot het waar bevind van den nomber der Arme ende des zelfs middelen van substantentie, by de respectieve Municipaliteyten van den Lande van Aelst op-te volgen als volgt.

Naemen der Arm-meesters.	Nomber van Arme, genierende van den armen diich ofte talsl.	Nomber der behoefte merterende secreten onderstand.	Gemeynens en Fondaten, opgerecht tot onderstand van de Arme en Behoeftige.	Goedren, compe-terende aen den armen diich ofte talsl der Arme.	Inkomen van goede-ren van den Armen par-juer. Dyt loandent.	Andere casuele mid-delen ende timorssen tot onderstand van den Armen.
G. J. de Vries = de Vries	1200	1000	1000	1000	1000	1000
De L. de Vries	1000	1000	1000	1000	1000	1000
-houten-	1000	1000	1000	1000	1000	1000
-houten-	1000	1000	1000	1000	1000	1000
-houten-	1000	1000	1000	1000	1000	1000
-houten-	1000	1000	1000	1000	1000	1000
-houten-	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Tabel 4. : gemiddelde omvang van de armoede (1795)

regio	% armen genietende van de armendis	% armen meriterende secreten onderst.	% armen A + B
Land van Aalst	11,96	10,25	22,22
dekenij Aalst	11,46	8,14	19,60
dekenij Geraardsbergen	15,74	14,59	30,33
dekenij Oordegem	9,52	8,88	18,40
dekenij Ronse	12,13	9,40	21,54

Voor de waarden van de dekenijen Aalst en Geraardsbergen moeten we een correctie doorvoeren. In bovenstaande waarden zijn immers ook de steden Aalst en Geraardsbergen opgenomen. Om nu de behoeftigheidsgraad op het platteland te bekomen, moeten we deze stedelijke cijfers uitschakelen. De verhoudingen worden dan :

Land van Aalst	11,47	8,86	20,33
dekenij Aalst	9,87	11,51	21,38
dekenij Geraardsbergen	15,50	6,66	22,16

Globaal genomen mogen we stellen dat ongeveer 1/5 van de bevolking arm is. Ruim de helft van deze armen (of ca. 10 % van de bevolking) is volledig afhankelijk van de armendis.

In hoever er een onderscheid dient gemaakt tussen de armen *genietende van de armendis* en deze *meriterende secreten onderstaand* wordt soms in de verslagen aangegeven.

De volgende citaten kunnen op dit punt een licht werpen.

A = genietende van de armendis

B = meriterende secreten onderstaand

WOLBRECHTEGEM & ST.-ANTELINKS

A = *publique en waeragtige armen die subsidiairelijk ende naer proportie van het inkommen van en armen disch genieten*

B = *secrete armen, die sonder onderstaand van dese tafel ende van de miltheyd der goede lieden niet en connen leven*

LETTERHOUTEM

A = *die staen op den aermen-boeck*

B = *die bedekte aelmoessen vraegen*

WELDEN

B = *de selve worden door de goede insetene bedektelijk geholpen*

PARIKE

B = *14 huishoudens, waerbij nogh moeten gevoegd worden minstens 14 huishoudens die van noode hebben als er iemand sieck is*

MUNTE

A = *meestendeel onbequam tot werken*

MOERBEKE

B = dat getal verandert volgens de besondere ongelucken van de mediocre personen

MERELBEKE

B = alsoo de gemeeynte bestaet in steenbakkers ende handwerkers heeft den meesten hoop van 1600 communicanten in stilstand van werke ofte siekten assistentie noodich

VOORDE

B = dat het getal der schaemele arme menschen zijn dese die met neerstighjd trachten hun brood te winnen, maer op den minsten voorval van ziekte ofte andere ongelucken aenstons hulpe noodigh hebben

GAVERE

A = bij dewelcke alles ontbreekt als brood, kleeren, linwaet, etc.

NEDERZWALM

B = eerelijke lieden

ERPE

getal van behoefdighe oude luyden, kinderen of andere : 661, waarvan er 181 bequam tot werck ende 435 onbequam tot werck

(A = 145, B = 516)

HOFSTADE

A = 143 personen; 44 «valides» en 99 «invalides»

B = 113 personen; 49 «valides» en 64 «invalides»

De armen «genietende van de armendisch» zijn degenen die permanent hulp nodig hebben. Het zijn de zogenaamde *strukturele armen*, bestaande uit gebrekkigen (blinden, kreupelen, krankzinnigen), bejaarden, vondelingen en (wees)kinderen.

De tweede groep armen kunnen we de *konjuncturele armen* noemen. Zoals in de citaten tot uiting komt, wordt deze groep gevormd door personen die leven aan de rand van het bestaansminimum. Bij ziekte, werkloosheid, misoogst e/o. prijsstijgingen vallen ze onder het levensminimum en dienen ze beroep te doen op de armendis.

Het onderscheid tussen strukturele en konjuncturele armoede is van belang voor het bepalen van de behoefdigheidsgraad van een bevolking. Het is evident dat naargelang de konjuncturele armen al dan niet als «armen» beschouwd worden de omvang van de armoede beduidend zal schommelen.

In dat verband geven we hier de door P.C. Vandermeersch gepubliceerde gegevens (7). Het betreft de omvang van de armoede in de provincie Oost-Vlaanderen in 1801. De auteur gebruikt de bevolkingcijfers van G.C. Faipoult. Onder armen verstaat hij : «des indigents *secourus* en 1801».

(7) P.C. VANDERMEERSCH, *De l'état de la mendicité et de la bienfaisance, dans la province de la Flandre Orientale, depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours (1740-1850)*, Brussel, 1852.

Op basis van dit cijfermateriaal konden we voor de dekenijen van het Land van Aalst het percentage armen berekenen.

Tabel 5 : *percentage armen in het Land van Aalst (1801)*

regio	inwoners	armen	% armen
dekenij Aalst	42.734	3.397	7,95
dekenij Geraardsbergen	48.277	6.971	14,44
dekenij Oordegem	44.306	4.568	10,31
dekenij Ronse	44.392	6.627	14,93
andere	2.387	172	7,21
Land van Aalst	182.096	21.735	11,94

Zoals reeds vroeger vermeld, dienen we in deze globale cijfers de gegevens met betrekking tot de steden te verwijderen. De waarden nemen dan de volgende verhoudingen aan :

dekenij Aalst	31.807	3.171	9,97
dekenij Geraardsbergen	42.329	6.257	14,78
dekenij Ronse	34.893	3.756	10,76
Land van Aalst	155.722	17.924	11,51

Bij de vergelijking van de bovenstaande waarden met de door ons berekende waarden voor 1795 komen we tot de vaststelling dat het door P.C. Vandermeersch weerhouden percentage *armen* quasi identiek is aan het door ons weerhouden percentage *armen genietende van de armendis*. Voor het gehele Land van Aalst (1801) bekwam P.C. Vandermeersch 11,47 % *armen*. Voor 1795 berekenden we het aandeel van de *armen genietende van de armendis* op 11,51 %.

Dat onze waarden van eenzelfde orde van grootte zijn als deze door P.C. Vandermeersch gepubliceerd, is een bevestiging van de term «*strukturele armoede*». Het aandeel van deze armen wisselt slechts op lange termijn. Op korte termijn gezien is deze waarde nagenoeg een konstante.

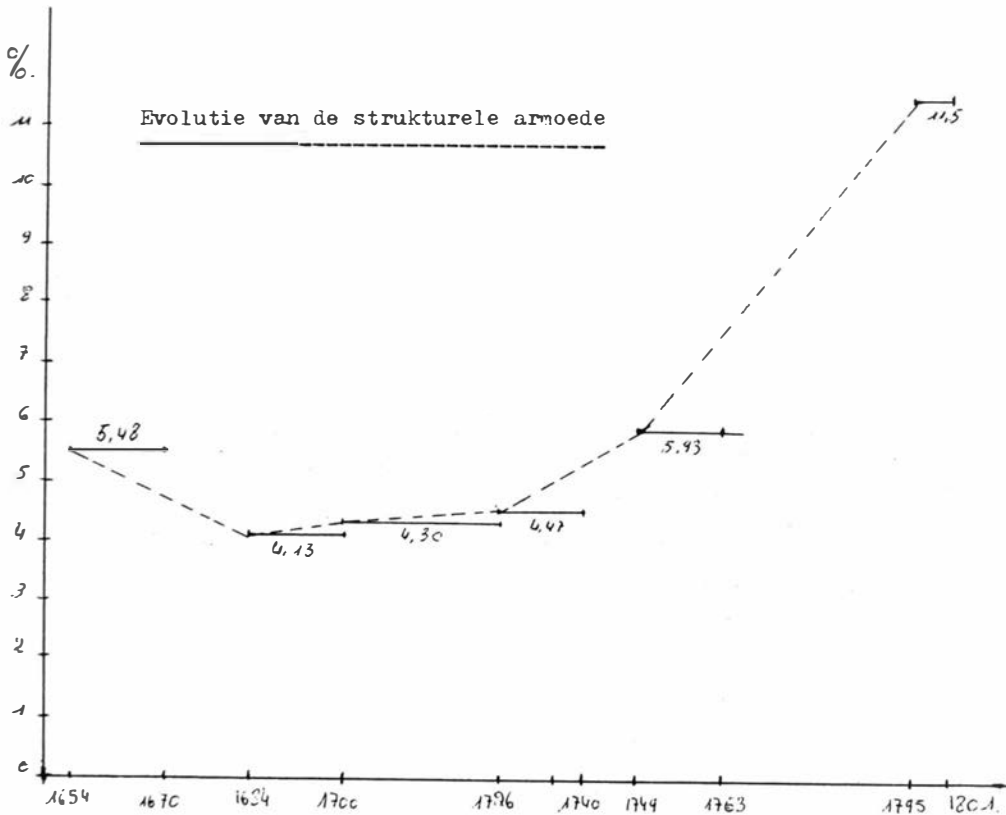
Uitgaande van een combinatie van de op basis van parochieregisters samengestelde gezinnen, met de Tafels van de H. Geest, bekwamen we voor de parochie Velzeke-Ruddershove de volgende waarden : 1654-1670 : 5,48 % ; 1684-1700 : 4,13 % ; 1700-1726 : 4,30 % ; 1726-1740 : 4,47 % ; 1749-1763 : 5,93 % . (8)

De waarden hebben betrekking op de structurele armoede. Die blijkt in de tweede helft van de XVIIe eeuw en in de eerste helft van de XVIIIe eeuw te schommelen tussen de 4 à 6 %.

(8) D. LAMARCQ, o.c., p. 188 en 190.

Om een indruk op te doen van de structurele en conjuncturele armoede samen, is het richtinggevend het percentage armen te bepalen dat van de armendis geniet tijdens duurtjaren. Voor bovengenoemde parochie vinden we : 1699-1700 : 12,93 % en in 1739-1740 : 10,99 % armen terug. (9)

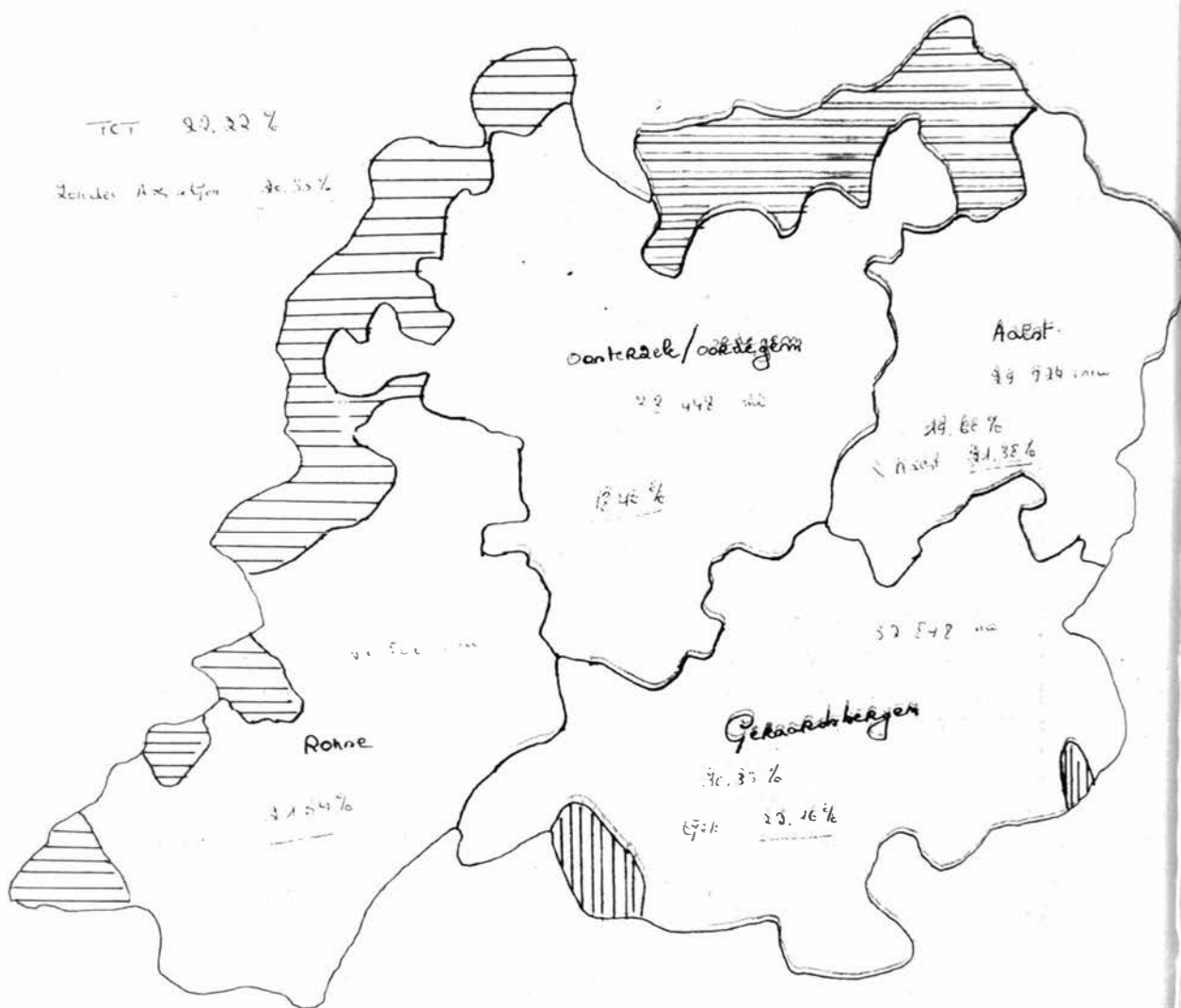
We mogen alvast stellen dat doorheen de XVIIe-XVIIIe eeuw een toenemende verarming plaatsgrijpt. Dit blijkt duidelijk wanneer we het aandeel van de structurele armoede grafisch weergeven :

3. Omvang van de steunverlening.

Naast inlichtingen met betrekking tot het aantal armen, verschaft de enquête van 1795 ook informatie over de inkomsten van de armendis of H. Geest-Tafel. Daarentegen worden we in het ongewisse gelaten omtrent het jaarlijkse bedrag dat aan de armen wordt gegeven. Bovendien kunnen we nergens duidelijk uit opmaken in hoeverre ook de conjuncturele armen van de H. Geest-Tafel genieten.

(9) D. LAMARCQ, o.c., p. 190.

Wel geven de armenmeesters van Voorde en Hofstade een omstandig verslag over de aard en de kostprijs van de verschaftte steun. In beide gevallen blijkt dat het aan de armen bestede bedrag ongeveer samenvalt met het jaarlijkse inkomen van de armendis (10).

Naar analogie met Voorde en Hofstade gaan we uit van de veronderstelling dat alle parochies het globale jaarlijkse inkomen van de armendis

(10) Voorde : 98 %; Hofstade : 90 %.

integraal onder de armen verdelen. Op die basis is het mogelijk om een benadering te maken van het gemiddelde bedrag dat elke arme per jaar ontvangt.

In tabel 2 hebben we ons cijfermateriaal samengebracht :
rubriek G = jaarlijkse inkomsten van de armendis - (in florijn)
rubriek H = jaarlijkse som die elke structurele arme ontvangt (in stuiver)
$$= \frac{G \times 20}{A}$$

rubriek I = jaarlijkse som die alle armen krijgen; per arme en per jaar (in stuiver)
$$= \frac{G \times 20}{A + B}$$

De volgende kaart geeft de verdeling van de parochies weer volgens de omvang van de steun die de structurele armen genieten.

Met deze gegevens komen we tot de volgende vaststellingen.

In de veronderstelling dat alleen de structurele armen van de H. Geest-Tafel zouden genieten, varieert het bedrag per arme en per jaar van 3,7 stuiver (Leupegem) tot 635,0 stuiver (Meilegem). De gemiddelde waarde bedraagt 51,2 stuiver (11).

Wanneer we aannemen dat alle armen van de armendis genieten dan worden de bedragen per arme en per jaar gereduceerd tot 1,9 stuiver (Leupegem) à 230,0 stuiver (Waarmaarde/Nieuwenhove), waarbij het gemiddelde 28,88 stuiver bedraagt.

Deze waarden illustreren alvast het vrij rudimentaire karakter van de armensteun . In de modale parochie krijgt de arme per dag ongeveer 0,2 stuiver, dit in de veronderstelling dat enkel de structurele armen steun genieten.

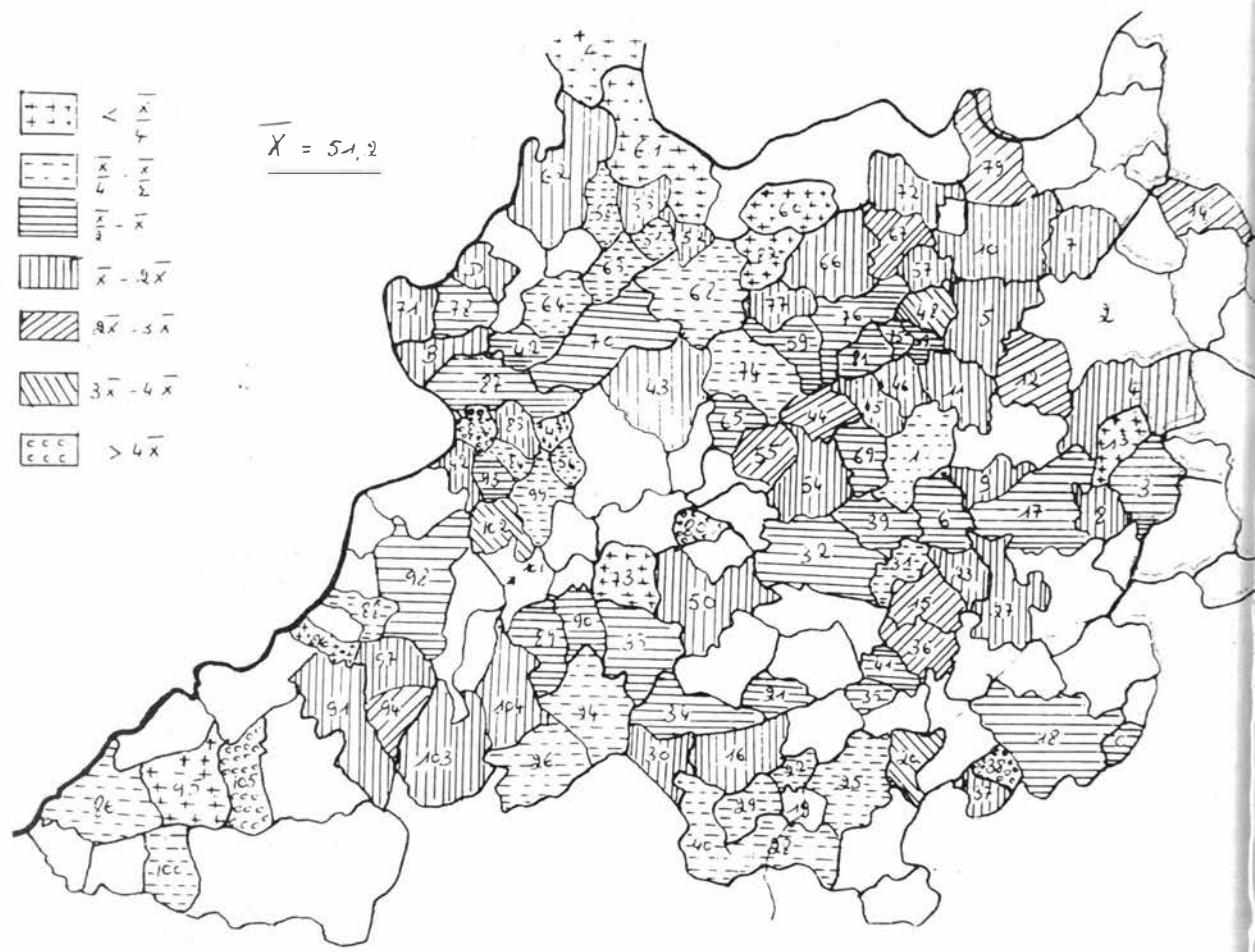
De weinige gegevens die we in andere werken terugvonden blijken nagenoeg eenzelfde bedrag voorop te stellen.

Voor het Scheldedepartement (1803) berekende P.C. Vandermeersch dat elke arme jaarlijks 6,69 Fr. ontving (12). Omgerekend geeft dit 73,76 stuiver per jaar, of 0,20 stuiver per dag en per arme.

Dezelfde auteur stelde voor 1828 de gemiddelde jaarlijkse steun per arme

(11) Voor deze gemiddelde waarde te berekenen, werd geen rekening gehouden met de steden Aalst en Geraardsbergen.

(12) P.C. VANDERMEERSCH, *o.c.*, p. 76.

op 10,44 Fr.. Dit betekende een gemiddelde steun per arme en per dag van 0,31 stuiver (13).

In de provincie Luik bedroeg de armensteun in het jaar XIII (1804) 0,07 Fr. à 61,79 Fr., waarbij het gemiddelde 5,14 Fr. was (14). Deze gemiddelde waarde geeft omgerekend 0,16 stuiver per dag en per arme. Voor dezelfde regio bedroeg de armensteun in 1808 0,04 à 23,12 Fr. per

(13) *idem*, p. 76

(14) N. HAESSENNE-PEREMANS, *Hoe de armoede lenigen? De organisatie van de bijstandsverlening aan huis in de gemeenten van de provincie Luik voor 1830*, Gemeentekrediet van België, 33e jaar, nr. 128, april 1979, p. 110.

arme en per jaar, met een gemiddelde van 5,31 Fr., zijnde 0,16 stuiver per arme en per jaar, met een gemiddelde van 5,31 Fr., zijnde 0,16 stuiver per dag en per arme (15).

Wegens de aard van het bronnenmateriaal dienen we de nodige reserves in acht te nemen bij het interpreteren van onze gegevens.

1.º Enerzijds hebben we te maken met een enquête uitgaande van de republikeinse overheid, waarbij men inlichtingen wil over een strikt parochiale organisatie. Beide factoren brengen met zich mee dat de 'tabelle' wellicht een minimaal standpunt inneemt, om van de overheid supplementaire financiën e/o. faciliteiten te verkrijgen.

Richtinggevend zijn in dat geval de volgende citaten :

- SCHELDEWINDEKE : «... uyt alle welken wij durven verhoppen medeborgers dat Ulnopende de repartitie bij beschrijf vermeldt ten opsichte onser sugtende behoefte zuldandig regard zult nemen als naer behooren. Selfs te verthoonen om de menschlievende verbeelders van het volk ten eynde van hun af te smeecken een nieuw blykteenen van vaderlijke zorge en teere genegentheyd, te weten de wezentlijke subsistentie van eetwaeren en dat zij deze mogen haelen het zij in brood of in graen bij die van hunne prochie de welke zij bevonden te hebben boven hunne eygen mondbehoefte, ende dat elce quote zal mogen afgetrocken worden op de gevraegde leveringen inde magazijnen der republique».

- GAVRE : «... wij en twijfelen dan geensints medeborgers, ofte gijlieden zult op dese omstandigheden acht nemen om dese behoefte ter hulpe te kommen terwyl ons de middels ontbreken om het selve te doen».

- ST. MARTENS LIERDE : «... dat de urgentsche noodwendigheyd vanden armen graen, het welke op dese ende omliggende prochien ontbreekt ter cause van de leveringen die sij geduerigh genoodsaekt hebben geweest te doen ten dienste vanden franschen republique ende alsnogh moeten doen wekelijkx naer de stad Geeraerdsberge, dusdanig dat men den armen alhier maer en soude konnen helpen dan bij middel van diminutie op de als nog te doene levering van graen inde plaetse vande somme die aenden selven armen sal toegestaen worden, ende welke diminutie men alhier ten behoeve vanden armen soude repartieeren.»

2.º Anderzijds wijzen sommige passages er op dat het opgegeven bedrag nog aan de hoge kant ligt.

De inkomsten van de armendis bestaan nl. uit : landpachten, renten (bezette renten, losrenten, grondrenten, pennick-renten, coorn-renten), fondatiën (16), schaalgeld en aalmoezen. Hierbij is het aandeel van de landpachten overwegend. Nu blijkt dat deze pachtgelden in bepaalde gevallen niet integraal geïnd kunnen worden :

(15) *idem*, p. 111

(16) meestal ovv giften e/o uitdelingen in natura.

- RESSEGEM : «...Nota dat van de arme goederen differente pachters sijn die ter cause van hunne sobre gestadheyd gene pachten en betaelen;»

- ST. LIEVEN ESSE : «... 19 dagwant lant, warof een deel tsij om huysingē als om pataterlant gebruykt wordt door armen».

- WELDEN : «... Welck inkomen zeer slegt betaelt wordt ter oorsaecke de geseide landpachten veele door d'arme deser prochie gedaen worden, die weynig betaelen».

Bij het bepalen van de inkomsten van de armendis worden we gekonfronteerd met een inkomstenbron waarover elke nadere bepaling ontbreekt : *de aalmoezen*. In de rubriek *Andere casuele middelen ende almoessen tot onderstand van den armen* vinden we slechts een bedrag opgegeven voor «het gone met de schaele ommegehaelt wordt». Met betrekking tot de aalmoezen wordt nooit een bedrag opgegeven, alleen geeft men op of er al dan niet aalmoezen gegeven worden. In hoeverre de aalmoezen belangrijk zijn, blijkt uit de volgende citaten :

- GIJZENZELE : «Vele goede insetenen doen secrete aelmoese de needsackelijckheyd sulcke vereyschende, soo dat wij redelijck gesproken onsen armen kunnen onderhouden...».

- HUNDELGEM : «Gene casuele dan d'algoessen die door de goede lieden ongedwongen gegeven worden»

- WELDEN : «... de selve (konjunctureel armen) worden door de goede inzetene bedektelijck geholpen».

- WIJLEGEM : «... worden bevonden 24 personen de welcke door behulp ende menschlievendheyd der voordere inwoonders moeten worden onderhouden, dewijl binnen de prochie van Wijlegem geene armendisch ofte Tafel bestaat».

- HOFSTADE : Onder de rubriek «Moiens dont il a été pourvu a leur (de armen) soulagement» vinden we : «Par la distribution faite par la table de pauvres et le secours qui leur ont été donné par les bonnes gens de la commune».

- GAVERE : «... en de almoessen seer raer worden ter oorsaecke dat de persoonen die dese plagten te doen nu sig in de onmogelijkheyd bevinden van de selve te continueren...».

- MELLE : «... wordende onderhouden door de rijke heeren op hun casteelen, sijnde nu absent, en van de voordere ingesetene».

- DENDERWINDEKE : «...dat deze arme sig berooft sijn vindende van beth de 2000 fransche lievers, de gonne jaerelijckcx door den proost desen prochie in alle slagt van levensmiddelen werden uytgedeelt, zijnde desen proost wiens goederen toebehoren aende abdije van Vicoignen, t'sedert het inkomen der fransche troupen uyt pure vreesse van aensien te worden als émigré, uyt het land vertrocken».

- WOUBRECHTEGEM & ST. ANTELINKS : «Men begroot den number der secrete armen die sonder onderstand van des tafel ende van de miltheyd der goede lieden niet en connen leven...».

«Geene andere casuele middelen als de almoessen die den pastor ende andere goede insetene sijn doende».

Deze citaten tonen duidelijk het belang van de aalmoezen aan. In hoever het inkorporeren van de aalmoezen in tabel 1 ons cijfermateriaal zou beïnvloeden, valt nochtans moeilijk uit te maken.

Voor de parochie Gijzegem, waar volgens tabel 1 een armensteun van respectievelijk 0,2 en 0,15 stuiver per dag en per arme wordt verstrekt, zien we dat de armenmeester aangeeft dat de parochie dank zij de aalmoezen *redelijck gesproken* haar armen kan onderhouden. In hoever het lenigen van de nood der armen volgens de normen van de armendis beantwoordt aan de reële behoeften van de armen, is zeer de vraag. In de veronderstelling dat, naar analogie met de door E. Scholiers voor Gent berekende gemiddelde konsumptiemogelijkheid per gezinslid (17) 1,6 stuiver per dag bedraagt, zou dit voor Gyzenzele betekenen dat elke niet-arme inwoner per jaar 2,4 gulden aan de armendis schenkt, dit in de veronderstelling dat alleen de structureel armen geholpen worden. Indien we uitgaan van de, meer reële, veronderstelling dat alle armen steun genieten, dan zou elke niet-arme parochiaan jaarlijks 3,2 gulden aan de armendis moeten geven. In dat laatste geval zou het totale aandeel van de aalmoezen ca. 1250 fl. bedragen, terwijl de in de enquête opgegeven jaarlijkse inkomsten van de armendis amper 133 fl. bedragen.

Aan de hand van de citaten kunnen we anderzijds aannemen dat de aalmoezen vooral bestemd zijn voor de armen «meriterende secreten onderstand», (18) terwijl de officiële inkomsten van de armendis aan de structureel armen worden gespendeerd. Uitgaande van dit standpunt is ons cijfermateriaal (tabel 2) voor zover bruikbaar dat we bij benadering het dagelijks aan de structurele armen besteedde bedrag kunnen bepalen. Hiertoe dienen we in tabel 2 de rubriek H te hanteren. Zoals reeds hoger aangehaald, komt het modale bedrag per dag en per arme dan op ongeveer 0,2 stuiver te liggen.

4. Aard van de steunverlening.

Naast een schatting van de omvang van de armensteun is het mogelijk, om aan de hand van de enquête van 1795 ook een paar indrukken aan te

(17) E. SCHOLIERS, *De materiële verschijningsvorm van de armoede vòòr de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken*, in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 1975, 459 : Het opgegeven bedrag geldt voor de periode 1777-1782.

(18) Te Hofstade wordt zulks expliciet vermeld. Na het opgeven van de inhoud van de armendis vinden we : Nombre des personnes qui en jouissent : 143 personnes de toute age. Deze 143 personen vormen precies diegene : «Meriterende secreten onderstand».

stippen omtrent de samenstelling van de steunverlening, m.a.w. onder welke vorm worden de armen geholpen, en in hoever wordt het jaarlijks inkomen van de H. Geest-Tafel daadwerkelijk voor de armen besteed.

Voor de parochies Voorde en Hofstade beschikken we over een omstandig verslag, met opgave van de verschillende uitgaven-posten.

Tabel 6 : «Jaarlijksche lasten te betaelen voor de Arme der commune van Voorde
(% t.o.v. het totaal)

<i>aen doctoer en medecijnen</i>	19,10 %	
<i>brant-hout</i>	15,92	
<i>cleederen</i>	11,15	
<i>huys-huere</i>	3,18	
<i>gedistribueert in graen en gelde</i>	23,41	
<i>voor haudenisse van een cranckzinnige weduwe tot Geel</i>	14,97	
<i>verpachtinge van weeskinderen</i>	5,73	
<i>aen pastoor en coster voor het celebreren van jaergetijden en missen bezet op de boven beschreven goederen en renten</i>	1,59	} 6,53 %
<i>betaelt alle 2 jaeren voor het doen reekeningeh met zegels en maecken dubbels, etc. : 61-61-0, komt voor een jaer daer inbegrepen</i>		
<i>het recht van den Armmeester</i>	4,94	
	<hr/>	
	100,00 %	

Tabel 7 : % verdeling van de uitgaven te Hofstade

<i>au curé pour consecration des anniversaires</i>	
<i>au clerc pour même cuase</i>	
<i>au doien pour visite annuelle</i>	
<i>au maitre des pauvres, pour papier</i>	
<i>au greffier pour la confection, les apostilles et calcul du compte a rendre annuellement avec double et timbres</i>	
<i>aux sergens du village pour service à rendre par eux</i>	
<i>aux auditeurs du compte</i>	7,27 %
<i>aux medecin, chirurgien</i>	9,09 %
<i>distribution en victuailles</i>	21,82 %
<i>en vêtements</i>	7,27 %
<i>en bois</i>	9,09 %
<i>en numeraire</i>	45,45 %
	<hr/>
	100,00 %

Bij vergelijking van beide uitgavenposten komen we tot de volgende vaststelling :

	Voorde	Hofstade
«administratie»	6,53 %	7,27 %
medische zorg	19,10	9,09
brandhout	15,92	9,09
kledij	11,15	7,27

De administratieve onkosten blijken in beide gevallen nagenoeg van eenzelfde orde van grootte te zijn. De andere uitgavenposten lopen vrij sterk uiteen. De meest voor de hand liggende reden blijkt te liggen in het feit dat Hofstade beduidend meer geld (in speciën) uitdeelt.

Voor een aantal parochies vinden we specificaties met betrekking tot één of meerdere aspecten van de armenzorg :

- Denderleeuw : fl. 110 «aen doctor en chirurgijn» = 34,3 % van de inkomsten.
- Mere : «... eene blinde die den armendisch 100 gulden jaërs kost», = 24,6 % van de totale inkomsten.
- St.-Lievens Esse : twee kinderen verpacht à 36 fl. ieder t'jaërs, boven het onderhaud en cleeren».
- Oombergen : drie «onderjarige» kinderen verpacht voor 7 à 8 ponden groot per jaar, = 42 à 48 fl. per jaar.
- Herzele : «daer sijn'der nogh seven persoönen die verpacht worden ende waer vooren den arme sjaers betaelt 214 fl.», = 30,6 fl. per jaar en per persoon.
- St. Lievens Houtem : «... sijn ten laste vanden gemeenen armeñ onser prochie aenbesteed ofte verpacht : 4 personen, ieder ten advenante van 36 fl. t'jaërs, ende eens voor 32 fl. per jaer».

5. Armoede, gezien door de tijdgenoot.

Een vrij boeiend aspekt dat via de enquête van 1795 belicht kan worden, is de visie van de tijdgenoten op de (toenemende) armoede.

De volgende bloemlezing kan alvast enig licht op de zaak werpen :

IDDERGHEM

na opgave van het aantal armen merkt de steller op : «Soo nochtans dat des numbers nu staen merkelyk te accresceren door het vervriesen van de patatters».

GAVRE

«... ende geven Ulieden tenselve tijde te kennen als dat onder het getal der behoefligen van dese prochie seven huyshoudens bevonden worden bij de welke alles ontbreekt als brood, kleeren, lijnwaet, ets.

Ende dat de modique revenue van dese aermen uytgeput zijn en de aelmoessen seer raer worden ter oorsaëcke dat de personen die deze plagten te doen nu sig in de onmogelijkheid bevinden van de selve te continueeren. Daer nogtans de aermoede dergelijke meer en meer aengroyt te oorsaëcke in dese prochie veele embachtslieden gevonden worden als schrijnwerkers, timmermans, metsers, en dergl. De welke nu al merkeliijken tijdt sonder werk zijn gelijk ook verscheyde kleyne winkeliers sonder neiringe ende tot grooten ongeluck door den grooten vorst verscheyde hunne provisie van *pataters verloren* hebben soo dat zij door den gemeen aermen sullen moeten ondersteunt worden willen zij in d'uytterste aermoede niet vallen.

Wij en twijffelen dan geensints medeborgers ofte gijlieden zult op dese omstandigheden acht nemen om dese behoefte ter hulpe te kommen terwijlen ons de middels ontbreken om het selve te doen».

SCHELDEWINDEKE

«... uyt welke modique revenue ende grooten number van behoeftege Ul. zal kunnen afmeten wat onderstand er noodig is, te meir om *den fellen winter waer doore zij ontbloot zijn van alle legumen hun'er hovingen*, en naementliijk van het groot deel der *patatters* ofte aerd-appels die zij van den aenhandenden vorst niet hebben kunnen bevrijden, en waer op hunne hope steunde als wezende den besondersten artikel van hun onderhand, *als om de dierte van alle levensmiddelen van d'eerste nootzackelijckheyd*.

ST. LIEVENS ESSCHE

«de voornoemde arme behoeftege door den *streng winter* hebben actueelijk gebrek aan differente objecten, waer den armen door gebrek van gelt hier niet genoegsaem en can voorzien».

ST. MARTENS LIERDE

«... observeert men voor instructie dat de urgentsche noodwendigheyd vanden armen graen, het welke op dese ende omliggende prochien ontbreekt *ter causen vanden leveringen die sij geduerigh genoodsaect hebben geweest te doen ten dienste van de fransche republique* ende alsoch moeten doen wekelijcx naer de stad Geeraersberge, dusdanig dat men den armen alhier maer en soude kunnen helpen dan bij middel van deminutie opde nog te doene leveringhe vande graenen inde plaetse van de somme die aenden selven armen sal toegeworden ende welke diminutie men alhier ten behoeve vanden armen soude reparteeren...».

WICHELEN

«... als dat er geene prochie binnen den Lande van Aelst en kan gevonden worden waer in desen momente meerdere aermoede onder vele personen ontmoet en wort als tot Wichelen om reden besonderlijck dat *vele arme luyden binnen de selve prochie hun geneiren met het schiptrecken met het welke sij t'sedert merckelijckken tijdt geen oord en hebben connen winnen* ende dat den armen oock in desen moment van geene de minste penningen voorsien en is, door den continueren onderstant die hij soo lanck het mogelijk heeft geweest gedaen heeft om aen menighvuldighe behoefte te kunnen hulpe bij brengen mochte te min om dat het modique inkomen vande armgoederen wegh genomen wort door het gone moest betaelt worden over het aenbesteden van kranksinnige ende andere teere caduque menschen, soo dat wij ons arm gemeente ter uytersten bestaende in den number van 464 midtsgaeders over het pensioen aen doctoer en schirurgijn tot cureren vande arme.»

ELST

naast de opsomming van de armen van de tweede groep (= 25 personen) : «ende *ter occasie van den actuelen duren tijt* bevinden sij als nu wel tot 50».

GYZENZELE

«Vele goede insetenen doen secreten aelmoesse de noodzakelijckheyd sulcke vereyschende, soo dat wij redelijck gesproken onse arme kunnen onderhouden. Ten sytme met des slechte tijden souden wij eenigen onderstand versoecken».

VOORDE

«... dat het getal der schaemle arme menschen zijn deze die met neerstighjd trachten hun brood te winnen, *miter op den minsten voorval van ziekte ofte andere ongelucken aenstons hulpe noodigh hebben.*

De arme zoo van art. 1 als 2 geneeren zich het meesten deel met wèven en spinnen bij winter saigioen en somnige met eenige ambachten, andere niet in dach-huere te helpen wannen, haat-cappen, etc. ende bij zoemer tijde te helpen tot de cultuere der landen etc.

MOERBEKE

armen 2e groep : «Dit getal verandert *völgens de besondere ongelucken van de medioere personer*».

MERELBEKE

«Alsoo de gemeynte bestaet in steenbakkers ende handwerkers heeft den meesten hoop van 1600 continuicanten *in stilstand van werke ofte ziekten assistentie noodich*».

PARICKE

armen groep 2 : «14 hh, waarbij nog moeten gevoegd worden minsten 14 hh die van noode hebben *als er iemant sieck is*».

In deze citaten komen verklaringselementen voor die zowel op het structurele, het conjuncturele als het accidentele vlak liggen.

Accidenteel of toevallig is de strenge winter van 1794/95, waardoor de ingekuilde aardappelen verloren gingen. Deze klimatologische tegenslag kwam dubbel hard aan voor de gewone man, gezien de aardappel sinds 1770/75 een volksvoedsel was geworden. Een tweede, zij het in mindere mate, toevalsfactor was de Franse bezetting en de daarmee gepaard gaande graanopeisingen.

Konjunctureel is de *dieren tijd*, gepaard gaande met een hoge werkloosheidsgraad (cfr. het «schiptrekken» te Wichelen).

Het feit dat een percentage van de bevolking bij ziekte, ongeluk of tegenslag onder de grens van het levensminimum valt, dient eerder op het structurele vlak gesitueerd.

Minder continu, maar steeds terugkerend, en seizoenaal gebonden, is de werkloosheid van bepaalde arbeiders in de winterperiode. Dit wordt o.a. aangegeven door de armenmeester van Merelbeke, voor de steenbakkers.

Een krijtverkoper en zijn gezin nemen het middagmaal
(Schilderij Léon Frédéricq, Kon. Museum voor Schone Kunsten, Brussel)

Besluit

Deze eerder beknopte bijdrage dient in de eerste plaats gezien te worden als een eerste kennismaking met de complexe problematiek van de armoede op het platteland in de pre-industriële maatschappij. Het was ons vooral te doen om een paar cijfers naar voren te schuiven. De interpretatie ervan is vooralsnog moeilijk bij gebrek aan het nodige referentiemateriaal.

De heem- en volkskundige ontdekt voor een bepaald jaar in meer dan honderd gemeenten de armoede, in een onvermoede wijze van aantekenen en lenigen.

Danny LAMARCQ

Verkenning inzake Kaalhoofdigheid en Haarkracht(*)

4. Magisch teken : b) Haar als basis van liefdeband

In het Volkskundemuseum te Antwerpen berust een ongewoon voorwerp, dat uitstekend bewijst hoe de vrouwen ernaar streven, ook langs het haar om, hun man aan zich te binden : een sok met vrouwenhaar heeft de waarde van een talisman.

In dergelijke brei verwerkten de schippersvrouwen enkele van hun hoofdharen tussen de wol, opdat hun man in havensteden hen steeds trouw zouden blijven. We belanden inzake de liefdeband van Egypte tot in een eigen wereldhaven. (17)

Haar telt her en der als onderpand bij verloofden. In Gent 1972 droeg een meisje van achttien jaar in haar handtas immer een reeks lokken van haar verloofde. Ze was geboortig van de Arteveldestad en verklaarde met klem, dat dit gebruik bij vele meisjes in ere wordt gehouden.

Het staat vast, dat talrijke meisjes een haar van hun verloofde knippen, wanneer hij in het leger treedt. Op deze basis en wijze bezitten ze immer een vast teken van hem bij hen.

Haar heeft zonder twijfel immer als een band bestaan, maar de mensen hebben de gedachte niet onder woorden gebracht of naïef of luister-

(*) Vervolg van OVZ, LV 1980, 229-242

rijk voorgesteld. Bijgaande illustratie bewijst, hoe de hogere standen (?) in vroegere tijden het haar als een bindteken om hun hoofden en gebaren laten stralen en met een krans versieren. Uittreksel uit *Les Mœurs Parisiennes* van de negentiende eeuw. (18)

c) Gevonden haar is basis van liefdeband. Volksverhalen

De band tussen haar en liefde is luisterrijk weerspiegeld in twee volksverhalen.

Het eerste *De twee Broeders* stamt uit Egypte. (19) Het bevat algemene trekken van onze sprookjeswereld.

De Nijl spoelt een haarlok aan van de echtgenote van Bitiou en de Faraon ontvlamt in liefde voor de eigenares van die stralende haarlok. De wijzen en schriftgeleerden waren er immers bijgehaald en die hadden verklaard : *De haarlok hoort toe aan een meisje van die streek... en het draagt het wezenskenmerk van alle goden in zich...*

Een dusdanig motief vindt u terug in het verhaal van Tristan en Isolde. (20) Tristan, een beroemde held uit de Keltische sagencyclus, is algemeen bekend door vele versies, een Normandische, een Duitse, een Anglo-Normandische, een Noorse, Engelse, Italiaanse, enz. Het onderwerp is de tragische liefde van Tristan voor Isolde. Twee krijsende zwaluwen vliegen binnen in de kamer van koning Marc van Cornwall en laten, wonder bij wonder, een lang goudkleurig haar uit hun bek vallen. De vorst bemerkt het en verklaart terstond de vrouw te willen huwen die zulk uitzonderlijk haar bezit. Tristan begeeft zich op weg om haar te zoeken, vindt Isolde en wint ze voor zijn oom. Er volgen allerhande klassieke verwickelingen : een minnedrank, afgunstige hovelingen, een vlucht in het woud, ballingschap, enz.

d) Het haaroffer i.p.v. een mensenoffer

Een Palmpaas kent menigeen. Het is een stok met allerlei lekkernijen

(17) *Magie*. Tentoonstelling Antwerpen juli-september 1957, nr. 40. M.F.A. 5.129. Inlichtingen van drs. W. van Nespen, conservator der Oudheidkundige Musea dd. 8 jan. 1981.

(18) Liselotte HANSMANN & Lenz KRISSE-RETTEBECK. *Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*. München, 1966, 95, ill. 214.

(19) G. MASPERO. *Les contes populaires de l'Égypte ancienne*. Parijs, 1967, 18-19.

versierd. Soms tooien de kinderen hem met een broodkrans die krakeling heet. Sommige vorsers menen in de broodkrans een zonnrad te herkennen. (21) Andere geleerden verklaren, dat de broodkrans de vorm van een haarvlecht vertoont; en zien er langs deze interpretatie een herinnering aan mensenoffers in. Oorspronkelijk immers brachten de mensen bloedige offers, van een dier of een mens. Later pasten ze het beginsel toe: *pars pro toto* (Latijn), een deel voor het geheel. Landbouvolkeren brengen een brood als offerande in plaats van een persoon of dier. In plaats van de vrouw kwam een haarvlecht in aanmerking. Hofraad Max Hoefler heeft deze opvatting en stelling verkondigd. (22)

Liselotte Hansmann verdedigt eveneens deze stelling. Het haaroffer op het graf leeft voort als aflossingssymbool in een Allerzielengebruik en in gebakvormen. Het geldt ook voor haar als een in-de-plaatsstelling van het leven van de vrouw en van dienaars, die weleer de heer in de dood moesten volgen. (23)

e) Aanraking van het haar bij een eed

Als rechtsinstelling bestaat de eed bij de meeste volkeren, zodra de beginselen van een organisatie of staat zich ontwikkelen. De oude Germanen hechtten een uitzonderlijk belang aan de eed. Allerlei middelen kunnen er toe bijdragen om de kracht van de eed te versterken, bijv. door een herhaling tot drie maal toe, door een bepaalde houding, een rituele dracht, een handeling die ermede gepaard gaat. Daar hoort dit gezegde bij.

Je kat de Fries geloven, want hij heeft zijn haren met de vingers aangerakt.

(20) *Le roman de Tristan par Thomas*. Twee delen. Parijs, 1903-1905. In het Nederlands vertaald o.a. door M. LÖKE. *De roman van Tristan en Isolde*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1917².

Zie ook Alfons de COCK. *Studien en essays over oude volksvertelsels*. Antwerpen, Deventer, Gent, s.d., 3,4.

(21) R. van der LINDEN. *De glorie van het brood*. Volksgebruiken om en rond de bakker en het brood. Lanno. Tielt/Amsterdam, 1980, 143, als illustratie tekening van Karel Svensson voor de Palmvlechten te Bergerhout in 1979.

(22) *Volkskunde*, 26 (1920)79. Zie ook K.ter LAAN. *Folkloristisch Woordenboek*. 's Gravenhage, 1949, 263 : offer; Palmvlechten, 289-292.

H.M. HOEFLER. *Zeitsch. f. Volkskunde*, 24 (1914) 268 e.v. *Archiv. f. Anthropologie*, 4, 130-148.

(23) Liselotte HANSMANN & Lenz KRIS-RETTEBECK. *Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*. München, 1966, 95.

O. SCHRADER. *Die Indogermanen*. Leipzig, 1916, 105 : Wenn einer stirbt, so wird sein Weib lebendig mit ihm verbrannt.

Haar en baard waren bij de oude Germanen de kentekens van vrije mannen, en de aanraking daarvan gold, bij het zweren, als een heilige eed. De Friezen hadden voor gewoonte de hoofdharen aan de linkerzijde een weinig naar voren te halen en daarop de vingers van de rechterhand te leggen. (24)

Er bestaat kans van bij de Germanen naar de Grieken over te schakelen. Thetis, een zeegodin bij hen, bezweert Zeus, de hoogste god van de Grieken, terwijl zij zijn baard en zijn knie aanraakt; deze beide lichaamsdelen beduiden de zetel van zijn macht. (Homerus, *Ilias*, I 500, VIII 370, X 454, XXII 338)

De houding van de moslim, de belijder van de Islam, die zweert bij de baard van de profeet, knoopt hier makkelijk bij aan.

f) Kaalscheren van heksen

Heksen zijn speciale wezens en zijn tot veel meer in staat dan andere mensen. Waar halen ze hun biezondere kracht? Dat blijft een apart onderzoek. Maar hoe of waar houden ze de tekens van hun kracht verborgen? Waarom niet in hun haren?

De beul schoor heksen 't *haer van hueren lichamen* en onderzocht of ze in hun haar(tooi) of in 'locis secretissimis non nominandis' (de uiterste geheime plaatsen die je niet hoeft te noemen), op de intiemste plaatsen, geen middel-tjes verborgen hielden die hen ongevoelig maakten voor pijn, of om de 'stigma diabolicum', het merkteken van de duivel te ontdekken. (25)

De Britse encyclopedie i.v.m. tovenarij verklaart, dat personen verdacht van beheksing, totaal kaalgeschoren werden. Een vroege vermelding dateert van omstreeks 1470 in Jordanes de Bergamo.

Soms werd bij bezeten lieden een pruik op het hoofd geduwd, in de hoop daardoor de duivel te kunnen vangen en in een kruik te bergen (26).

(24) A. de COCK. *Spreekwoorden en zegswijzen*. Gent, 1908, 65.

(25) Roger LINSKENS. *Wat 'n leven*. 3. *Opvoeding en onderwijs, ziekten en geneeskunde in de middeleeuwen*. 1977, 175. Opgave van bron: K. BASCHWITZ. *Heksen en heksenprocessen*. Amsterdam, 1964.

(26) ROSSEI HOPE ROBBINS. *The Encyclopedie of the Witchcraft and Demonology*. London, 1965⁴, 468-469: *Shaving* (Kaalscheren)

g) Haar i.v.m. volksgeneeskunde. Santen allerlei: hoofdpijn, stuipen, haarworm, paardenziekte.

De volksgeneeskunde bestrijkt een ingewikkeld domein. De mens zoekt zijn heil in alle mogelijke middelen. We steken van wal met santen.

In de kerk van de H. Anna te Bottelare-Merelbeke offerden bedevaarders vroeger enkele haren in een briefomslag. Ze legden de omslag voor het beeld van de patroonheilige om haar hulp tegen hoofdpijn in te roepen. Het gebruik deed zich nog voor in 1958-1959.

In de streek van Gutschoven in Limburg knipten verwanten haar van een zieke af, om het neer te leggen op het altaar van Sint-Kornelius te Gutschoven, om bescherming af te smeken tegen stuipen en 'draaiingen'.

Te Grimde naast Tienen bevindt zich in de buurt van het station de kapel van Onze-Lieve-Vrouw ten Steen. Onder het altaar van de heilige liggen er ijzeren kronen van allerlei grootte. De pelgrims zetten zich een kroon op het hoofd en bidden dan om van hun hoofdpijn bevrijd te worden. Het gebeurt, dat pelgrims een klisje haar aan een kroon vastknopen. (27)

In deze rubriek kan de processie van het H. Haar te Kortrijk een plaats verkrijgen. Filips van den Elzas, graaf van Vlaanderen, streed in de eerste kruistocht en bekwam o.a. een relik van het H. Haar van Onze Zaligmaker. De eeuwenoude en aangrijpende processie, met haar historische, bijbelse en godsdienstige groepen, droeg als specifiek kenmerk de uitbeelding van de Kruisdraging. De laatste rondgang had plaats in 1966. (28)

De belangrijkste bedevaart in betrekking met de haar(worm) komt voor te Haren in Brabant. De haarworm wijst op een huidziekte waarbij het haar uitvalt (een zeer of kwaal tussen vel en vlees, verklaart de volksmond). Als geneeskundige term geldt herpes tonsurans of circinnatus, de dauwdorm. De H. Elisabeth te Haren is in dit opzicht wijd en zijd bekend (geweest). Het beginsel van de 'sympatie' telt als verklaring: een vinding van tekens en merken, in een geheimzinnig of toevallig verband tussen natuurverschijnselen en mens, tussen kwaal en klank en kleur. De genezing van de roos knoopt aan bij Rozebeke, van zilt bij Zulte, van zijnen met zwakke poten bij Zwijndrecht, van H. Roza te Tongeren tegen roos, enz. Vroeger droeg de priester een mis op, op de eerste dinsdag van de maand. Omstreeks 1920 woonden nog regelmatig twee- tot driehonderd

(27) Renaat van der LINDEN. *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen. Bijdrage tot de studie van de legenden, de ikonografie, de volksgebruiken*. Gent, 1958, 45-46.

(28) Paul DEBRABANDERE. *Kortrijk 1945-1955*. Kortrijk, 1975, 48-49, 2 ill.

J. de CUYPER. *350e verjaring van de eerste H. Haarprocessie te Kortrijk*. De Leie-gouw, 4 (1962) 317-318.

personen deze plechtigheid bij. Ze offerden boter, duiven, varkenskoppen en hoofddeksels van kinderen. J. Van Haver die deze bedevaart als de 'klassieke' voor haarworm bestempelt, stipt aan, dat bedevaarders met drie moe(s)ten gaan en een kledingstuk van de zieke offeren, bij voorkeur een mutsje ! (29)

Het vaantje toont hoe pelgrims dieren offerden : een lam op de grond naast een knielende dame, in de scherpe hoek een knaap met een hoen.

Personen in de streek die door haaruitval of kaalhoofdigheid geplaagd zijn, horen de opmerking : *Hij (of zij) heeft van Haren !* Wanneer er weleer een kale jonkman ging beewegen, weerklonk de scherts : *Hij gaat naar Haren om haar en haar te halen !*

Het ligt niet in onze bedoeling, ver van daar, een reeks bedevaartplaatsen aan te halen, waar de lieden een redmiddel tegen de haarworm zochten. J. Van Haver geeft zo St.-Laurentius te Wolvertem voor deze kwaal aan. (30)

Voor de haarworm komt Sint-Pankratius, een martelaar uit de derde eeuw, van pas te Kraainem, en Sint-Markoen, een heilige uit de zesde eeuw, op een twaalfstal plaatsen, volgens de mededeling van André ver Elst. (31)

(29) Emile H. van HEURCK. *Les drapelets de pèlerinage*. Antwerpen, 1922, 182-183, 1 ill.

(30) J. VAN HAVER. *Volksbedevaarten tegen ziekten van Mens en Dier in West-Brabant*. De Brabantse Folklore, 21 (1949) 41.

(31) André ver ELST. *Folkloristische tijdspiegel voor België*. Brussel, s.d., 59.

Vroeger speelde het paard een vooraanstaande rol in het landbouwbedrijf en als trekdier in handel en nijverheid. Deze tijd is voorbij. Thans is paarden- en ruitersport langs rijverenigingen en rijsscholen op de voorgrond getreden; daardoor houden bedevaarten en gebruiken i.v.m. paarden stand, zo de paardenommegangen. Hakendover bij Tienen is nog steeds een belangrijk bedevaartoord. Het offeren van paardenhaar gold (en geldt) er als een van de vele gebruiken. (32)

h) Hoofdpijn, reuma, hondebeet en overdracht van kwaal

Daar zijn allerlei volkse geneesmiddelen voorhanden om van de hoofdpijn verlost te geraken. Opsnuiven van azijn en tabak, pleisters op het hoofd en in de hals, enz.

Bepaalde handelingen of inwrijven komen er van pas : het haar nat maken met brandewijn, het haar kort houden, een ringbaard laten groeien. (33)

Reuma of reumatiek zetelt als een pijnlijke kwaal in de gewrichten, pezen en spieren, enz. Over het algemeen beschouwt men die als een ouderdomsziekte. Ze kan ook jonge lieden kwellen.

Allerlei middelen komen voor om de kwaal te genezen, maar ook het haar komt te voorschijn. Je moet een gelooid katten- of konijnenvel met de haarzijde op het naakte lichaam dragen, *met de haarzijde op het blote lichaam*. Dàt is belangrijk ! Het gaat niet alleen om het warm houden van het lichaamsdeel, maar de opvatting speelt een rol dat door de aanraking met het haar en vel de kracht en lenigheid van het dier op de patiënt overgaan. Dit gebruik is op talrijke plaatsen in Nederland bekend en de Noorderburen vertelden en wisten, dat ze tot voor korte tijd bij menig drogist en apoteker in ons land een kattevel konden kopen. (34) De aanraking met het haar speelt er de hoofdrol !

(32) Maurits de MEYER. *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Commentaar bij de kaarten 21-29. Antwerpen-Utrecht, 1968, 68 (in het hoofdstuk *Beschermheiligen van de paarden en de paardenommegangen*.)

(33) Maurits de MEYER. *Volkskunde-Atlas. Commentaar*. Afl. III, Antwerpen-Utrecht, 1968, 32.

(34) P.J. MEERTEN & M. de MEYER. *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Aflevering II, Antwerpen, 1965, 75.

Haar van een hond speelt een belangrijke rol inzake volksgeneeskunde. Alfons de Cock, grootmeester in de studie van het volksleven, heeft een uitvoerig artikel aan het haar van de hond gewijd in *Vlaamsch Leven*, zelfstandig geïllustreerd weekblad te Brussel. (35)

De aanhef van zijn bijdrage wijst op zijn direkte contact met het publiek en zijn onmiddellijk aanknopen op internationaal vlak. Zo begint de tekst :

Dezer dagen sprak ik met een vrouw uit de kleine burgerstand; geboortig van Willebroek bewoont zij sedert enige jaren Antwerpen en is zowat veertig jaar oud. Natuurlijkerwijze bracht zij het gesprek op haar kinderen en ze wist me te vertellen dat haar jongste zoon onlangs door haar hondje was gebeten, doch de wond was spoedig genezen, want, zei ze, ik had de voorzorg genomen haar van de hond er op te leggen. Da's de beste remedie, meneer, dat heb ik altijd horen zeggen.

De auteur haalt bij die boerenwijsheid terstond een reeks spreekwoorden aan, uit Duitsland, Frankrijk, Engeland, Zweden en Italië, myten uit Griekenland, praktijken in Kongo.

De grote verspreiding van spreuken en gebruiken bewijst, dat er een oud bijgeloof op de voorgrond treedt : wie door een dolle hond gebeten wordt, dient het haar van dezelfde hond op de wond te leggen. De opvatting steunt op het beginsel van de sympathie : de oorzaak van de kwaal kan ook de kwaal genezen. De homoeopatie stoelt op dergelijk principieel : tegen een kwaal een geneesmiddel aanwenden, dat bij een gezonde de kwaal zou teweegbrengen.

Dit artikel van Alfons de Cock vormt de basis voor zijn uitgebreide behandeling van een spreuk nopens het hondenhaar in een groot werk, (36) en wijst enigszins op een methode van de grootmeester : een gesprek als vertrekpunt, een artikel in een weekblad, een onderdeel van een indrukwekkende reeks spreekwoorden.

(35) *Vlaamsch leven*. Brussel, 24 sept. 1916, 610-611, onderaan gedagtekend : Antwerpen, 3en September 1916. Het artikel krijgt een specifieke meerwaarde, vermits Maurits de Meyer het niet heeft aangehaald in *Geschriften van Alfons de Cock*, in *Herdenkingsalbum Alfons de Cock 1850-1921*. Brugge, 1928, 17-38.

(36) *Spreekwoorden, gezegden en uitdrukkingen op volksgeloof berustend*. Antwerpen, Gent, Deventer, 1922, Deel II, nr. 259, 14-18.

Ons medelid A. van Hageland behandelt een gelijkaardig geval in een geneeskundig tijdschrift. (37) *Het Haar van de Hond*, en bewijst dat de opvatting die Alfons de Cock vaststelt tijdens de eerste wereldoorlog, nog immer opgeld maakt.

Dit is geen verhaal over een kwade hond, maar doodeenvoudig een volksgeneeskundige beschouwing. Aanleiding hiertoe was het feit, dat het jongetje van een kennis onlangs door een keffertje werd gebeten. De moeder vertelde me in geuren en kleuren wat haar lieveling overkomen was, maar voegde er triomfantelijk aan toe dat zij zelf, zonder de hulp van een dokter, het gevaar onmiddellijk had bezworen : zij had HAAR van die hond op de wonde gelegd ! De beste remedie — aldus die brave vrouw — die in zulke omstandigheden kan toegepast worden !

Zoals Alfons de Cock haalt Bert van Hageland allerlei voorbeelden van letterkundigen en geneesheren aan, vader Cats, Plinius, Paracelsus, enz. Hij besluit zijn bijdrage met een vers van vader Cats om de leer van de sympathie of 'Similia similibus curantur' (het gelijke wordt door het gelijke genezen) te bewijzen :

*Zijt ghij verbrant
Aen voet of hant
Gaet totte vlam
Daer 't quaet af quam.*

Overdragen van een kwaal kan op allerlei manier geschieden, door aanraking, door vastspijkeren in een boom, begraving, enz. Het komt er op aan eerder heil te verwachten van een boven- of buitennatuurlijk dan van een natuurlijk middel. In onze streken kende men ook 'briefjes-remedies'. Tijdens het bidden van een bezweringsformule verbergt men met een draad of een strohalm een weinig haar (of nagelknipsel) van een zieke (of een briefje met zijn naam) in een tevoren aangebrachte holte in een boomstam. De opvatting bestaat erin, dat de kwaal voortaan met en langs het haar overgebracht en opgesloten is. (38) Dit gebruik kunnen we zien in verband met de briefomslog in de Sint-Annakerk te Bottelare.

i) Haar in de dromen

Dromen staan dicht of ver in verband met magie, o.a. als voorteken. Het volksgeloof aanvaardt, dat een droom vaak het omgekeerde van de

(37) Periodiek. Maandblad der Vereniging van Vlaamse geneesheren in B. Antwerpen, 15 (1960) 161-163.

(38) Roger LINSKENS. *Wat n' leven*. 3. Opvoeding en onderwijs... 175.

beelden of voorstellingen betekent. Een stralend en sterk lichaam voor-
spelt, dat er ziekte op komst zijn. Wanneer je van een bruiloft droomt,
beduidt dit vertoon een dode. Zie je geld in je droom, dan staat er ar-
moede in het vooruitzicht. Daar sluit zo de verklaring bij aan, die bij iets
ongeloofswaardigs voorkomt : *je hebt het vast en zeker gedroomd*. Drom-
men en dromerij stemmen (al) dus veelal overeen met 'hersenschim' (39).

Een droomboek is klassiek. Een dubbele droomboek biedt tweemaal
meer. Een *Grote dubbele droomboek* zal vast en zeker heel veel bieden.
Daarom hebben we als voorbeeld het *Grote dubbele droomboek* van
Snoeck-Ducaju & zoon, drukkers-uitgevers te Gent. De eerste uitgave
dateert van 1542. Hier zijn traditie en omvang tegelijk in verrat.

HAREN

zwart, kort en gekruld hebben
en hoofd wel gekamd & opgeschikt
verward
lang hangend
niet kunnen ontwarren
lang als ene vrouw hebben
veel zwarter & sterker dan gewoonlijk
als los staande op het hoofd gevoelen
met veel haar bedekt zijn
zijne h. zien wit worden
vrouw zonder h. zien
man zonder h. zien
Iemand zijn h. afsnijden, wanneer het zijn
stiel niet is. = Idem, 'Scheren' Iemand sche-
of zelf geschoren worden

droefheid en tegenspoed
vriendschap; einde van tegenspoed
verdriet, pijn, nadeel ondervinden, kwelling;
verlies van vrienden;
proces en lange arbeid
verwijfdheid en bedrog vanwege een vrouw;
aangroei van eer & rijkdom;
grote tegenspoed, droefheid, armoede
gezondheid en lang leven;
uitputting van geld; vermindering van fortuin
hongersnood, armoede & ziekte;
overvloed, rijkdom en gezondheid;
verlies van goederen, eer en gezondheid;

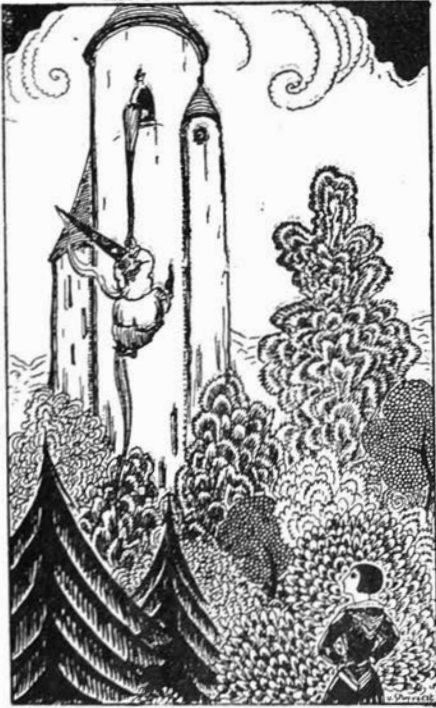
j) Haar in het sprookje en de legende

Het sprookje, het dichterlijk volksverhaal bij uitstek, kende vroeger
een mondelinge overlevering. Die tijd hoort tot het verleden. Kinderen en
volwassenen lezen heden sprookjes. Dieren treden er evenzeer in op als
mensen, en dieren spreken en handelen zoals wij. Boven- en buitennatuur-
lijke elementen spelen er een rol : reuzen en dwergen, draken en heksen,
samen met gewone mensen en dieren. Aan hun lijf of lichaam speelt er het
haar ook zijn rol, door de kleur en lengte en kracht en wat weet ik al
meer. In elk geval is er de magie bij betrokken, zo waar als ons hart klopt.

(39) Bij de droom als voorteken seinen we een andere gebeurtenis als aankondiging : Wan-
neer je afgesneden haar in het vuur ziet branden, betekent dit, dat je lang zal leven.
Z.R. Veurne. *Superstitien*. Rond den Heerd 16 (1881) 70.
Zie ook : Hanns KURTH. *Lexicon der Traumsymbole*. Genf, 1976, Heer, p. 167,
Kahlköpfigkeit, p. 183.

Er bestaat kans onmiddellijk een tiental sprookjes aan te halen, waar het haar kortstondig of uitermate een rol vervult. We bieden een paar voorbeelden voor het laatste geval.

Het paard met de gouden manen verhaalt van een rijke heer die veel verdriet had, want al zijn kinderen stierven als ze zes jaar waren. Een heks voorspelde hem, dat zijn kind twintig jaar zou worden, als het nooit het kasteel verliet. Het kind verlaat toch de grote tuin, belandt in een onderaards paleis, met veel pracht, zilver, goud en diamant en kan er ontsnappen dank zij een sprekend paard. Ze ontsnappen aan de tovenaars die hen achtervolgt, eerst wanneer de knaap een haar uit de staart van het paard trekt, een tweede keer met een haar uit de manen en een derde maal met een haar uit de bles. Bij hun afscheid wast de knaap de staart, de manen en de bles van het ros en zijn eigen hoofd met water uit een graecht en onmiddellijk waren de staart, de manen en de bles en het haar van de jongen van zuiver goud. Hij moet dat haar zorvuldig verbergen en mag immer de hulp van het wonderpaard inroepen. Dat geschiedt natuurlijk en na andere avonturen huwt hij de oudste dochter van de koning en wordt zelf koning. (40)

De prinses met de lange haren omlijnt een totaal ander gebeuren. Een toverheks had een prinsesje in een toverkasteel opgesloten dat van boven in een toren een vensterke had. De heks bestreek het haar van het prinsesje met wonderzalf en het haar begon zo te groeien, dat het tot op de grond reikte en langs het haar komt de heks op en af. Een prins die de toverwoorden en het raar gedrag van de heks had opgemerkt, verloor de prinses. (41)

Illustratie : Victor Stuyvaert.

(40) H. STALPAERT. *Westvlaamse wonder sprookjes*. Gebundeld, ingeleid, geannoteerd. Brugge, 1977 : Van het paard met de gouden manen, 91-96.

(41) Victor de MEYÈRE. *De Vlaamsche Vertelselschat*, ill. Victor Stuyvaert. Antwerpen, 1929, 154-158, ill.

Bij het doden van een draak krijgt de held een vlecht haren van een prinses als borg, of kan dank zij de kracht van een haar uit de baard van de koning een koets te voorschijn toveren om het koninkrijk te bereiken.

Bij het zoeken van een prinses ervaart de held, dat een kabouter of kwelgeest hem hindert. Hij nagelt de kweller met diens baard vast aan een muur of deur; de gevange ontsnapt door zijn baard af te rukken, want er schuilt een wondere kracht in dat haar.

Tweelingsbroeders of visserszonen geraken, na het vangen van een sprekende vis, in de macht van een heks. Zij raakt elke bezoek(st)er van het slot, een mens of dier, aan met een haar... en mens of dier veranderen in een steen.

Achttien kinderen van een koning trekken er op uit om avonturen te beleven. Een haar uit de manen van een leeuw speelt een rol, gouden haar, en het verbod zich de haren te kammen.

Een jongen in dienst van een heer of vorst mag in bepaalde kamer(s) niet binnentreden. Hij waagt het. Hij krijgt er gouden haar ofwel krijgt hij gouden haar door het hoofd in het water van een bron te houden. Hij kan veilig vluchten door een haar uit de staart van het paard te trekken, waarmee hij de vlucht onderneemt.

Snoep- of vetbaasje verstopt zich in een lade, maar wordt verraden door zijn haar dat aan de gleuf zichtbaar is.

Bij de last met een stiefmoeder kan een geplaagd meisje met gouden haar gesierd zijn omdat het een oude vrouw geholpen heeft.

Een zoon van een arm koppel of uit een molenaarsfamilie kan met de enige dochter van de koning trouwen, maar moet eerst drie haren uit de baard van de duivel bemachtigen. (42)

Betoverde lieden kunnen zich van de betovering bevrijden door haren van de heks uit te trekken.

Een duivel kan je foppen door hem een onmogelijke taak op te leggen, b.v. door wat gebogen is, recht te trekken, namelijk gekrulde of kroezelhaar. Daar is de duivel niet toe in staat ! (43)

Een legende vertelt van een volle baard die in één nacht groeide bij een prinses.

Daar woonde een koning in Portugal met een heel schone dochter. Ze was zo schoon en teruggetrokken, dat haar naam ver bekend was, tot bij de koning van Sicilië. Deze wou er mee trouwen, doch het plan van

(42) Vlaamse Volksboeken : *De drie Haren van de Duivel*, uitg. Beckers, Antwerpen (geprogrammeerd voor einde 1981)

(43) Maurits de MEYER. *Le conte populaire flamand*. Helsinki, 1968. FF Communications N° 203, nr. 300, 301, 303, 303*, 310, 314, 333C, 403, 461, 562, 1175.

Wilgefortis, van die koningsdochter, bestond erin nooit een man te trouwen en de bruid van Onze-Lieve-Heer te blijven. De koning van Sicilië hoorde, dat ze weigerde met hem te trouwen en hij viel met zijn soldaten binnen in Portugal. Maar de prinses voelde geen schrik. Ze zou vastberaden trouw blijven aan Onze-Lieve-Heer en openbaar het kruis van Onze-Lieve-Heer vereren. Haar vader was een heiden en was er niet mee gediend en liet ze opsluiten in een kerker. Daar bad ze tot Onze-Lieve-Heer, dat hij haar figuur zou schenden, zodat de mannen naar haar niet meer zouden willen zien. En 's nachts gebeurde er een raar iets. 's Morgens had ze een hele baard. De koning van Sicilië zou haar zeker niet meer willen, maar haar vader was er erg aan toe. Hij was overtuigd, dat zijn dochter in een toverij betrokken was en hij liet ze levend aan een kruis hangen. En zo komt het, dat het beeld van die vrouwelijke heilige voorgesteld is, met een lang kled, gelijk van een vrouw, en met een baard, gelijk van een man.

H. Ontcommena

Kerk te Bavegem

Kapel te
Velzeke-
Zottegem

Zo bestaat er een afbeelding van een vrouw die op één nacht een lange, hele baard gekregen had. - Vrij naar een opname te Velzeke in 1960. (44)

(44) G. SCHNÜRER und J. M. RITZ. *Sankt Kummernis und Volto Santo*. Forschungen zur Volkskunde. Heft 13-15. Düsseldorf, 1934.

J. GESSLER. *De H. Wilgefortis of Ontcommen*. Kanttekeningen bij een Standaardwerk. De Brabantsche Folklore 15 (1936) 305-426. Franse versie in *Le Folklore Brabançon*, id., 307-401.

J. PIETERS. *Over Sint-Wilgefortisverering in Oost-Vlaanderen*. *St.-Baafskerk, Velzeke, Bavegem en Krushoutem*. Oostvlaamse Zanten 12 (1937) 17-26 & 120-123, ill.

R. VAN DER LINDEN. *De legende van de H. Ontcommena of De Maagd met de Baard*, Oost-Vlaanderen, Federatie voor Toerisme, 8 (1959), 130-131, 2 ill.

5. Moreel teken : a) Kaalscheren als straf en schande

Griekenland, Rome tot de aktualiteit langs film, roman en kinderverhaal.

Kaalscheren geldt van in de oudheid tot op heden als een vorm van oneer, een beroving van vrijheid, een krenkende bejegening en dies meer.

In Griekenland en Rome hebben twee auteurs duidelijke getuigenissen geleverd.

Menander (Athene °334 v.K. - †291) hoort in zijn tijd bij de grondleggers van het burgerlijk blijspel in die zin, dat gewone burgers in het toneel optreden, terwijl voorheen helden en uitzonderlijke figuren de voorrang kregen.

De liefde is bij hem een vooraanstaand thema. Een jong paar kan veelal niet huwen. Toevallige gebeurtenissen of ontdekking verdrijven de moeilijkheden. De verleiding van een jong meisje dat haar kind te vondeling legt, komt vaak voor. Een meegegeven kleed of sieraad laat nadien toe het wicht te herkennen. Zo komt het vaderschap van een kind van de ongehuwde moeder terecht.

De Perikeiromenê, d.i. letterlijk *Het kaalgeknipt meisje*, behandelt dergelijk onderwerp. Een meisje Glycera en een knaap Moschio zijn beide vondelingen. Zij leeft in behoeftige omstandigheden en wordt de minnares van de officier Polemo; een rijke dame heeft hem als zoon geadopteerd. Polemo bemerkt, dat zijn minnares meer dan eens een hem onbekende Moschio kust, en voor die ontrouw *snijdt hij haar als straf het haar af*. Het blijkt dan, dat Moschio haar tweelingbroeder is, en zij de vrijgeboren dochter van een rijke handelaar. Sieraden dienen als herkenningsteken. Een dubbele bruiloft besluit het stuk. Hoofdzaak blijft de titel van het toneelstuk en een deel van de inhoud : het kaalscheren van een meisje dat een onbekende blijkt te kussen, in Griekenland : het gebruik dateert uit de vierde, de derde eeuw voor Kristus. (45)

In Rome is Tacitus (ca 55 - ca 118 na Kr.), een vooraanstaand geschiedschrijver, onze berichtgever in zijn werk *Germania*, een beschrijving van Germanië en van de Germanen.

Een uittreksel uit hoofdstuk 19 van de *Germania* spreekt klare taal. Echtbreuk komt uiterst zelden voor bij dit volk. De straf volgt onmiddellijk. De echtgenoten mogen ze toepassen. De man drijft zijn vrouw, naakt en na haar de haren afgeschoren te hebben in aanwezigheid van de verwanten, het huis uit en jaagt haar, terwijl hij ze slaat, door het hele dorp...

Er spant een boog van drie tot vier eeuwen tussen het blijspel in Griekenland en de tekst van een Romein over de Germanen.

Renaat van der Linden
(vervolgt)

(45) J.G.A. ROS. *Menander*. Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur. Gent, 1968. Deel V, 430.